267676

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖ. БІБЛІОТЕКА В. І. Леніна
16493
15.290
№ 267676
19 — 11/III 32

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ

МЕТОДОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ В „ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА“ С. ЄФРЕМОВА[1]).

Політичний засуд від усієї радянської громадськости українського націонал-демократизму в особі Єфремова та інших „діячів“ СВУ зовсім не знімає з порядку денного поглиблену боротьбу з єфремовщиною, з націонал-демократизмом в різних галузях „ідеологічних“ наук. Навпаки. Розкриття фашистської суті реакційного „народництва“ зобов'язує нас енергійно взятися за викорчовування решток націонал-демократизму, що з шкідницькою впертістю до останніх часів намагався затримати за собою командні позиції в галузі українознавства. Зокрема в літературознавчих розвідках і загальних концепціях вплив єфремовщини відчувався надзвичайно сильно до самих останніх днів „леґального“ існування націонал-демократизму, відчувається він і тепер між численними дослідниками, які — інколи навіть несвідомо — засвоювали в своїй науковій роботі реакційні формули контрреволюційного національ-демократизму. Ми мусимо зараз же, негайно, взятись до перегляду єфремовських сиґнатурок в українському літературному процесі виявити їхню тенденційність і ненауковість, по свойому розцінити наше літературне минуле. Це минуле ми повинні розцінити в світлі діялектичного матеріялізму, бо тільки діялектичний матеріялізм є метод наукового літературознавства і тільки діялектичний матеріялізм зможе звільнити історію української літератури від єфремовської препарації.

Отже перший етап у цій роботі — це усвідомити собі методологію Єфремова в його загальних курсах історії українського письменства, окремих монографіях і статтях, це зрозуміти, що всі літературознавчі концепції Єфремова підпорядковані його політичній ідеології, яка в часи свого формування в Єфремова вже була ідеологією реакційною, а з часів Жовтневої революції стала ідеологією контрреволюційною, ідеологією реставрації капіталізму

[1]) Стаття писалася влітку р. 1930, отже тепер не цілком задовольняє автора.

на Україні. Мусимо заявити чітко й виразно, що всі літературні оцінки Єфремова ми повинні відкинути, повинні зревізувати в своїх дальших науково-дослідчих роботах. Ми повинні викрити всі навіть несвідомі (і свідомі, розуміється) рештки єфремовщини в сучасних розвідках, ми порядком самокритики повинні переглянути свої власні праці, щоб звідти викорчувати всі рештки отруйного націонал-демократизму Разом з усвідомленням єфремовської ідеології вперта боротьба з нею в сучасному радянському літературознавстві — таке завдання кожного літературознавця, хто здає собі справу в клясовій боротьбі на ідеологічному фронті Наша доба — доба соціялістичної реконструкції всього народнього господарства, доба ліквідації глитая як кляси на базі суцільної колективізації, доба незрівняного піднесення української пролетарської культури й соціялістичної науки. Літературознавство, як і кожна галузь науки в країні диктатури пролетаріяту, повинно активно допомагати будувати соціялізм, вперто змагаючись і викриваючи ті буржуазні й дрібнобуржуазні „теорії", які під фірмою „чистої науки" просовують контрреволюційні ідеї реставрації капіталізму й скасування досягнень пролетарської диктатури. Такою „теорією" була й є єфремовщина в літературознавстві, був і є український буржуазний націонал-демократизм, і наш обов'язок — викрити буржуазне контрреволюційне єство цієї „теорії". Але ми це повинні робити не „взагалі", а з позицій марксо-ленінської теорії, з позицій марксистського літературознавства, твердо пам'ятаючи слова тов. Сталіна на конференції аґрарників-марксистів 1929 р.: „без непримиренної боротьби з буржуазними теоріями на базі марксистсько-ленінської теорії неможливо дійти повної перемоги над клясовими ворогами".

У цій своїй розвідці я обмежуюсь „Історією українського письменства", лише в окремих випадках звертаючись до інших праць Єфремова з літературознавства та соціології. Проте й ця „коронна" його студія, що внесла стільки тенденційно-хибного й викривленого в наші уявлення про літературний процес, дає багатющий матеріял для висновків. Очевидно, ці висновки великою мірою збігатимуться з висновками інших дослідників, або методологічні засоби Єфремова до нудоти одноманітні й трафаретні, але все ж цю „дешифрацію" Єфремовських „народолюбних" формулок на матеріялі „Іст. укр. письменства" проробити треба в інтересах згаданої вже боротьби з буржуазними теоріями в українському літературознавстві.

I

„Історія українського письменства" С. Єфремова вперше вийшла з друку р. 1911, двома накладами (друге видання без жодних змін). Третє видання побачило світ тільки р. 1917, по Лютневій революції, „з одмінами і додатками" (дата передмови, доданої, очевидно, по друкові книги, — 16-X-1917). Нарешті, четверте видання вийшло за кордоном, коштом „Української накладні" — р. 1923-24

у двох томах (передмова датована 7-III 1923). Автор таку подає історію цього останнього видання: „Задумано це видання було при кінці 1918 р. На початку 1919 було вже готове до друку, і II том, що вимагав меншої на той час коло себе роботи, здано до друку й навіть видруковано аж по останній розділ. Та разом політичні події на початку того ж року порвали всякі зв'язки між Києвом та закордоном, де друковалась книга; I том праці так і лишивсь на руках у автора й жодного не було способу, щоб переслати його до місця друкування. Пощастило це аж тепер. Отже праця виходить, на п'ять років спізнившись, і не в тому вигляді, як спершу загадано й як бажано було і авторові й видавцеві" (для нашого розгляду ми й беремо це двотомове видання 1924 р.). Окремо появилась р. 1918 „Коротка історія українського письменства", призначена для самоосвіти, почасти і для школи (друге видання, Берлін, 1924).

Таким чином, „Історія українського письменства" мала задовольняти різні соціяльно-культурні кола читачів: від початківця-школяра до кваліфікованого інтеліґента. „Історія укр. письменства", очевидно, мала охопити ввесь культурний актив української нації, щоб у певній буржуазній націонал-демократичній препарації подати йому український літературний процес, щоб виховати його (актив) в дусі методологічних і політичних поглядів автора. Не можна заперечувати великої ваги „Історії українського письменства" в клясовій боротьбі протягом останніх двох десятиліттів. Разом з „Історією України" М. Грушевського, „Історія письменства" С. Єфремова посідала почесне місце на робочому столі кожного українського вчителя, інженера, кооператора, журналіста, студента, як це й констатував свого часу цілком вірно „Книгарь" у своїх ентузіястичних репліках з приводу нового виходу цих двох книжок (1917, ч. ч. 1-4). Це була, правда, виключно — „інтеліґентська" лектура, бо майже не просякала в селянські, тим більше, робітничі маси, бо призначена була для буржуазної та дрібнобуржуазної інтеліґенції. Проте треба визнати, що до революції і в роки громадянської боротьби на Україні книга С. Єфремова була одним з найавторитетніших ідеологічних джерел, звідки ватажки українського контрреволюційного націоналізму черпали не тільки певні готові формули, але і отой самий „дух", надхнення, виразну спрямованість у змаганнях з революційно-марксистськими концепціями. „Історія" Єфремова, прикриваючись типовою для буржуазної науки „народньою" термінологією, ширила свої націонал-демократичні ідеї в формі літературознавчого „досліду" серед буржуазної частини суспільства. „Історія" Єфремова безумовно вплинула й на деякі кадри наукових дослідників, які хоч і дозволяли собі часткову ревізію надто вже застарілих буржуазно-народницьких поглядів, проте довго були під чарами одвертої антимарксистської концепції, розгорнутої по всіх виданнях цієї „книги. І коли затримався процес „радянізації" старших кадрів українських літературознавців, то чимала в цьому

„заслуга“ Єфремовської книги. Різні формалістичні теорії, ухили в бік сирового документалізму й „невтрального“ академізму — це все „кущі“, куди ховалися досить авторитетні літературознавці, аби тільки не виступити одверто проти визнаного „метра“ українського літературознавства і — до останнього часу — організатора літературознавчих колективних видань. Досить тільки уважно переглянути недавні академічні видання, окремі розвідки й статті, щоб побачити й відчути „ретардаційний“ вплив цієї реакційної концепції на сучасних українських літературознавців, кажучи умовно, старшої ґенерації. Чималий вплив — хоч, розуміється, незмірно менший — мала ця концепція і на формування методологічної системи серед деяких молодших кадрів, що не змогли — через свою клясову буржуазну природу — критично поставитись до одного з ідеологів націонал-демократичної науки на Україні.

Ось чому за цілком вчасний треба визнати замір переглянути й у певній ретроспекції оцінити всю ту методологічну артилерію, якою чимало років громила „Історія українського письменства“ з буржуазно-народницької фортеці всіх своїх супротивників, тобто усіх тих, хто мав громадянську мужність, з тих чи тих суспільних причин, виступити проти панівних серед націоналістично-буржуазної інтеліґенції поглядів.

II

Але перш за все мені хотілося б освітлити одне, ніби й другорядне, та для нашої мети важливе питання: як розцінювали „Історію письменства“ в тодішній критиці? Коли справді habent sua fata libelli, то це дуже показово позначилось на „Історії українського письменства“. „Історія“, не зважаючи на її помітну в культурному процесі буржуазної України вагу, викликала порівняно невеличку кількість критичних відгуків, а щодо серйозних — то зовсім мало. Чому це так? Де шукати причини цього явища?

Розуміється, основна причина полягала в недостатній ідеологічній диференціяції тодішньої української інтеліґенції, в обмеженій кількості органів преси, у цілковитій відсутності марксистської критики. Значна більшість тодішніх критиків стояла на тій же клясовій позиції, що й Єфремов, отже з цієї причини не могла істотно розцінити його методологію. Перед вела „Рада“, поміркованo-ліберальний орган української буржуазії, де безроздільно панував С. Єфремов, де могли писати тільки ентузіястичні статті з приводу „Історії“ (як це й зробив Ан. Василько—Ніковський у ч. 153 „Ради“ за р. 1911, і Д. Дорошенко в близькому до „Ради“ журналі „Світло“ за р. 1912). Свою думку міг скласти „Літературно-Науковий Вісник“ під проводом М. Грушевського, хоч з клясово-ідеологічного боку журнал нічим від „Ради“ не різнився. Проте особисте розходження в цих двох таборах було і це позначилось уміщенням цінної, я би сказав — видатної на свій час рецензії Вол. Дорошенка (кн. XII за р. 1911). „Українська Хата“ тільки оформляла свою „молодоміщанську“, за терміноло-

гією Л. Юркевича, ідеологію, ідеологію активно-націоналістичної, зв'язаної з міським капіталом буржуазії, перебуваючи в постійних аванґардних боях з „Радою"; вона демонстративно збойкотувала „Історію", обмежившись тільки „бойовими" репліками в окремих статтях М. Євшана, М. Сріблянського, А. Товкачевського і за підписом М. Євшана приклавши до С. Єфремова епітет „лицаря темної ночі". Орган тодішніх українських соціялопортуністів „Дзвін" тільки з р. 1913 міг забрати собі голос. Фаховий же журнал „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", де критичний огляд історично-літературних праць узяв на себе той же В. Дорошенко, солідно й дипломатично мовчав, „втайне" солідаризуючись, очевидно, з неґативною критикою ідеологічно спорідненого видання — „Літературно-Наукового Вісника". Окремі газетні відгуки („Нова Буковина", „Діло", „Рідний Край", напр.) нічого істотно-нового до полеміки не вносили.

Ось яка дивна ситуація склалася для „Історії українського письменства". Цю ситуацію повною мірою використав автор С. Єфремов, який з добре обсиджених позицій „Ради" обстрілював зухвалого В. Дорошенка, що наважився „сметь свое суждение иметь" з приводу „недоторкальної" „Історії українського письменства".

Але була й друга, зв'язана з першою, причина суб'єктивного, мовляв, порядку — це mania grandiosa самого автора С. Єфремова, який ще з перших кроків своєї критично-публіцистичної діяльности не терпів ніякої критики і не мав нахилу до жодної „самокритики". Мені пригадується давня („ЛНВ", 1908,1) характеристика, що її дав С. Єфремову та його гурткові Мих. Грушевський: „Люди, яких обставини поставили на чолі свого кружка, яким удалось зібрати навколо себе купку людей і серед них грати ролю найбільших політиків, найбільших письменників, найбільших публіцистів, чи просто проводирів, генералів в мініятюрі, починають все життя і весь світ міряти з становища цеї своєї ролі, оцінювати все і вся з того погляду, чи воно скріпляє їх значення, ролю ними присвоєну, чи ні. Все, що підтримує їх в позиції генералів і авторитетів — благо, все, що нарушає її, — це неприятель, гей же на нього". Оце буржуазно-інтеліґентське гуртківство, оця вузькість громадського діяпазону (не зважаючи на ввесь словесний „демократизм") і внеможливлювали для багатьох „легкодухих" акцію супроти всемогутнього і всевпливового автора „Історії українського письменства".

Ця риса С. Єфремова поєднувалася з іншою — з непристойно-різкою і демагогічною манерою полеміки з супротивником. Якось Ан. Ніковський („Рада", 1912, № 30) з приводу тодішніх полемічних „жабомишодраківок" писав: „Загально прийнята думка, що українець в розмові хоч в'їдливий, але коректний, м'який, культурний, уникає прямих грубостей, — ця думка зовсім не підтверджується нашими полемічними і критичними писаннями". Цим він хотів оборонити С. Єфремова й „посрамити" його опонента В. До-

рошенка, а проте несвідомо дав характеристику авторові „Історії“. Треба сказати, що й сам С. Єфремов не раз висловлював такі „веґетаріянські“ теорії для полеміки, але ніколи їх не здійснював. Я наведу тільки деякі його формули. Ось р. 1903 С. Єфремов вступає в бій з І. Стешенком на сторінках „Літературно-Наукового Вісника“ і докторально засуджує своїх нестриманих полемістів: „Досить буває сказати щире й одверте слово про якийсь твір, як здебільшого ображений автор перший поспішає вилити на тебе всю злість, що накипіла на серці, втоптати тебе в багно, підсуваючи тобі якісь сторонні заміри, перекручуючи по свойому твої думки і всю справу повертаючи на особисту „перебранку“ (т. 24, ст. 176). Р. 1904 у своїй відомій статті „На мертвой точке“ („Киевская Старина“, 1904, VI, ст. 590) С. Єфремов підносить і сентенцію, що стосується, розуміється, всіх інших авторів, а не його самого: „Идол ведь не терпит критики, а допускает лишь безграничное поклонение“. І, нарешті, р. 1913 („З нашого життя р. 1913“, ст. 148): „Перекрутити думки супротивника, контрабандою підсунути йому власні вигадки, надолужувати читанням у чужій душі й присмачити все це цілим арсеналом коутих виразів — це полеміка“. Це все можна прикласти до С. Єфремова — варто тільки згадати полеміку його з І. Стешенком, з модерністами, з „молодими“ („Серед сміливих людей“ 1911), з В. Дорошенком, Д. Ревуцьким і багатьома-багатьома іншими цілком коректними тоном супротивниками. І мав рацію В. Дорошенко, коли в своїй книзі „Життє і слово“ (1918) з'ясовував, чому він аж шість років (1912—1918) мовчав на „антикритику“ С. Єфремова в „Раді“:

„Нетерпимий тон цеї відповіді, особисті наскоки, смішні причіпки, включно до ляментацій з приводу очевидної друкарської помилки, взагалі тон ображеної амбіції, яка за всяку ціну хоче висміяти, викпити противника, відсудити його від чести, рації й всякого значення, не дала мені змоги тоді реаґувати на неї. Ніяково було відповідати людині очевидячки непритомній від лютости, смішно було збивати ту манію великости, якою перейнята була антикритика д. Єфремова. Аджеж суть її була тільки в тім, як смів я, мізерна комаха, „до сього часу автор кількох бібліографічних оглядів та рецензій“, критикувати його — славнозвізного на всю соборну Україну критика і публіциста. Розсердившися до nec plus ultra, д. Єфремов завізвав навіть редакції, щоб були обережнішими з друком моїх праць, повних, мовляв, скандальних помилок, а мені звелів просто мовчати: швець знай, мовляв, своє шевство, а критикувати знаменитого автора „Історії українського письменства“ не потикайся (ст. V передмови).

І от ця „нетерпимість“, от ця нестриманість у тоні і залякувала багатьох надто обережних критиків, що стояли в основному на єфремовських клясових позиціях, від глибшої оцінки „Історії українського письменства“ хоча б у пляні „дружньої самокритики“. Розуміється, цей факт тільки збільшував авторитет „Історії“ та вплив її на читачів.

А проте критика „Історії українського письменства“ дещо дала корисного для нас, і ми мусимо тут довше стати на деяких найцікавіших моментах, пам'ятаючи, що ця критика підходила до „Історії“ з позицій буржуазно-ідеалістичної методології.

Приступаючи до роботи, я хотів би дати одну історичну довідку. Р. 1903 Ів. Франко, відповідаючи С. Єфремову на його закид „Літ. Наук. Вістникові“ в „безпринципності“, так характеризував його методологію („ЛНВ“, III, ст. 119): „Д. Єфремов, живучи очевидно в крузі ідей, вироблених у Росії ще Добролюбовим та Пісаревим, шукає в літературі поперед усього публіцистики, тенденції, студії певних хиб та подавання певних рецепт на їх лічення, тобто річей, які по думці письменників молодої ґенерації — і не самих лише декадентів — властиво не належать до літератури, а творять домену публіцистики, соціології, статистики та практичної політики“.

Правда, Франко стояв р. 1903 більше на ґрунті формалістичної, аніж соціологічної критики (пори „Із секретів поетичної творчости“), а проте він вірно сконстатував старомодність, застарілість, отже реакційність Єфремовської методології вже для тих часів. Інтересно занотувати в історичному аспекті цей факт, хоч, на жаль, цю думку великого знавця літератури й великого співця українських трудящих мас дальші дослідники не розвинули з причин своєї клясової відмінности.

Тільки критик і давній співробітник „Літературно-Наукового Вістника“ Володимир Дорошенко р. 1911 („ЛНВ“, кн. 1) у своїй статті про М. Євшана розгорнув цю Франкову тезу, характеризуючи методологічні прийоми С. Єфремова.

„Статті д. Єфремова, — писав тоді В. Дорошенко, — показують нам в їх авторі „критично-мислячу індивідуальність“, що акуратно засвоїла старі народницькі думки і вміє їх викладати (до речі, часом досить нудно і великомовно) з приводу якогось літературного твору. Словом, зовсім в дусі давно перейденої стадії російської критики“ (цитую за текстом книги „Життє і слово“).

Але обґрунтував свої думки В. Дорошенко на конкретному матеріялі „Історії укр. письменства“ (1 вид.) тільки в згаданій критичній статті з приводу першого видання „Історії“. Ми не можемо (та й не відчуваємо потреби) переказувати тези В. Дорошенка, тільки скажемо, що в основному вся його стаття і тепер зберігає свій науковий інтерес, хоч ми й не погоджуємось тепер з арґументацією В. Дорошенка, з його термінологією, з окремими його зауваженнями, з його примиренським ставленням до методології С. Єфремова. В. Дорошенко дуже влучно характеризує „філософію“ літературного процесу в книзі С. Єфремова й короткими тезами досить вірно намацує конкретні до тієї „філософії“ ілюстрації.

„Замість давати історію літературного розвитку, замість наукового досліду причин і обставин його, д. Єфремов дає просто характери-

етику літературних творів, перейняту властивим усім його літературним розправам публіцистичним духом"...

„Замість виказання реальних причин, що викликали певні літературні явища, що змушували письменників так, а не інакше писати, — автор розводиться про „потяг до правди, неустанне шукання" її у письменника", про віру його, що „правда переможе", про те, що „совість заговорила" і люди раптом перемінилися, і взагалі про „голос совісти", який чується в нашім письменстві, — словом продукує безліч загальників, які не тільки не вияснюють річі, а сами ще потрібують вияснення: чому ж заговорила та „совість", якої саме „правди" шукає письменник"...

Кінець-кінцем замість історичного трактування предмету бачимо у Єфремова самі-но чисто літературні нариси, перейняті властивим йому публіцистичним духом, — нариси, з прикметами яких наші читачі давно знайомі" („ЛНВ", 1911, ст. 476, або „Життє і слово", ст. 6-7).

І проблема періодизації українського літературного процесу, і конкретний зміст історії літератури, і методологічні основи її побудування, і кваліфікація окремих письменників у світлі „визвольної ідеї"—усіх цих першорядних навіть для сучасного літературознавця проблем торкнувся В. Дорошенко, використавши новий і свіжий матеріял, щоб зміцнити ним свої тези. Треба сказати цілком об'єктивно, що В. Дорошенкові пощастило довести цілковиту теоретичну абстрактність, ми би сказали тепер — антидіялектичність методологічної схеми С. Єфремова, під яку той штучно й тенденційно підганяв конкретні літературні факти. Проте сам стоючи ще на „національному", тобто дрібнобуржуазному ґрунті, В. Дорошенко кінець-кінцем визнав, що „своє діло історія зробить — вона піде в масу і будитиме там свідомість національну, любов до рідного, ширитиме самопізнання". Давши гостру й ґрунтовну критику, Дорошенко не здолав виявити її клясовий і політичний еквівалент та зрештою сам скотився на рейки єфремовщини, заявивши, що „своє діло історія зробить".

Але й цей характерний для тодішніх громадських стосунків відзив не задовольнив С. Єфремова. Цікаво, що Ан. Ніковський, клясова копія Єфремова, з властивими йому дипломатичними здібностями, намагався зменшити вплив Дорошенкової критики. Принаймні, даючи в „Раді" огляд цієї книжки „ЛНВ" (1912, № 30), Ніковський пише:

„В. Дорошенко на кожному місці інші вимоги прикладає до праці д. Єфремова, тому його рецензія (ціла стаття! О.Д.), то влучає в дійсно слабі місця „Історії українського письменства", то просто в повітря. Говориться про загальний курс історії літератури і про ті завдання, що поклав собі автор. В. Дорошенко повчаючи і авторитетно (хоч далеко неповно і не безсумнівно) зазначивши, що повинно бути завданням історика літератури, весь час змішує метод досліду з методами викладу (?! О. Д.) і на цій основі і взагалі пушить автора з усіх боків. Автор історії виразно бере за вісь і провідну нитку свого викладу визвольну ідею, яка ясно переважає в нашому письменстві після моментів реакції і завмирання як у окремих письменників, так і в цілому письменстві" (у Єфремова: „Українське письменство ніколи не вихваляло кривди

і насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення“ О. Д.).

Отже з усього абзацу цілком ясно, що Ан. Ніковський зрозумів усю небезпеку критики для „наукового“ (отже й політичного) авторитету книги С. Єфремова. Своїми „оговорочками“ він і намагається заховати перед читачем усю ненауковість і штучність Єфремовської концепції.

Та цього мало було для С. Єфремова. Р. 1912 він присвятив аж два великі підвали в „Раді“ „опровержению“ зухвалого В. Дорошенка (№№ 80 і 85), потім передрукувавши їх у своїй книзі „За рік 1912“ (ст. 70—90). „Антикритика“ С. Єфремова чудово доводить, що автор добре зрозумів убійчий вплив для себе критичного леза навіть у недосконалій формі Дорошенкової статті. Єфремов відразу відчув тут свого „клясового ворога“ в особі дрібної буржуазії, яка саме тоді почала знову революціонізуватися. А коли так, то треба було цього конкурента на політичну ролю в наступних подіях за всяку ціну знищити. С. Єфремов починає з особистої дискредитації В. Дорошенка: тепер для С. Єфремова він „автор кількох бібліографічних оглядів та рецензій“, „швець“ у літературі, хоч в „Історії українського письменства“ той фіґурував серед тих „молодих працьовників на полі публіцистики та літературної критики, що друкують свої твори в періодичних виданнях“. Знищивши, як йому здавалося, впень моральний і науковий авторитет свого супротивника, С. Єфремов починає збивати окремі Дорошенкові тези, але це йому рішуче не вдається. І дуже цікаво стежити, як С. Єфремов, ніби не погодившись з жодним зауваженням В. Дорошенка, потім частково намагається ці зауваження застосувати в своїй дальшій роботі, але так, щоб це не руйнувало його основної методологічної концепції. Недарма ж С. Єфремов у третьому виданні книги (1917) просто говорить про „цілий план переробки“, про ті „поправки“, що їх побачив сам автор і „які зазначала критика“. Недарма ж тут він хотів „розгорнути й уґрунтувати методологічну сторону, яка, звісно, була найбільш дошкульним місцем у цілій книзі“: таке цінне признання, що його, правда, автор так і не сконкретизував у дальших виданнях книги, — безпосередній вплив Дорошенкової критики. Але й ще ми маємо приклади значних, хоч, звісно, часткових, „робочих“ корективів у книзі С. Єфремова [1]). Ось, наприклад, на ст. 75-76 він намагається збити вимогу В. Дорошенка зважувати тих другорядних письменників,

---

[1]) Цікаво було б простежити, як Єфремов в умовах радянського друку намагався стилістично приховати свої буржуазні концепції, але це вже тема для окремої нотатки. Я обмежусь тут тільки однією ілюстрацією. Я беру два видання монографії про Франка (не рахуючи першого нарису в „Киев. Старине“ 1903 р.) і виявляю деякі зміни, що їх поробив автор у першій („Співець боротьби і контрастів“, 1913) і другій („Іван Франко“, 1926) редакціях. На ст. 17 (1926) С. Єфремов ліпить такий характерний „соціологічний листок“: „усі вони (галицькі партії. О.Д.), ворогуючи одна з одною, все ж складали одну класу громадську (підкреслення скрізь моє. О. Д.), що єдиним, мовляв, фронтом стояла навпроти трудящих мас і жила з експлуатації їх“. На ст. 19 автор знов устромлює цікавий

що своїм епіґонізмом і реакційною ідеологією рішучо руйнують „визвольну“ схему С. Єфремова: це, мовляв, не література, а макультура. А р. 1919 він сам подає до 1 відділу ВУАН проєкт видання, де „мали б іти перші письменники по Котляревському, як от К. Пузина, В. Гоголь, К. Тополя, а також уся анонімна, віршова і драматична, поміщицько-обивательська література, що її зразки маємо у відомому „Вояжі Беклешева“, віршах про 1812 рік, „Любці“ і т. ін.“ („Записки Історично-Філологічного відділу“, II-III, ст. 124, пор. також ст. 130, де проєктується до друку й „патріотичні вірші Гулака Артемовського“ [1]). С. Єфремов пробує обстояти свою тезу про „мужицтво“ і „народолюбність“ українського письменства, але фактично не збиває тих убійчих фактів з поміщицької і буржуазної доби в українському письменстві, що їх так переконливо навів В. Дорошенко. С. Єфремов, проте, визнає, що фразу „мужицьке письменство“ він кинув „випадком“ (?! О. Д.), забуваючи, що цей „випадок“ фіґурував у деяких попередніх його статтях [2]) і становить взагалі одну з найголовніших тез його соціології.

додаточок: „Настала справжня конституція з її грою інтересів та перевагою дужчих і пристосованих“. На тій же сторінці слово „полякам“ розшифровується: краще сказати – польській шляхті.“ Пікантна поправочка далі:

Видання 1913 р.	Видання 1926 р.
... обидві (частини української інтеліґенції в Галичині О. Д.) разом навипередки бігли шляхом вірнопідданчих адрес та петицій, безпосередньо до корони звернених, обминаючи певну дорогу конституційної боротьби за свої права (підкреслення мое О. Д.)	... обидві разом навипередки бігли шляхом вірнопідданчих адрес та петицій, безпосередньо до корони звернених, обминаючи єдино певну дорогу революційної боротьби за свої права.

У тексті автор іще з охотою додає епітети „соціялістичний“, „революційний“, „клясовий“, щоб фразеологічно по можливості „марксизувати“ свою творену на Радянській Україні редакцію. Цей „поступ“ ми би могли простежити і на деяких інших працях С. Єфремова останнього часу, але для нашої мети досить і цього. Адже ж це „термінологічне страхування“ нічим істотним не відбилося на „Історії українського письменства“, хоч вона кілька разів і перероблялася, а в останньому виданні—значно поширилася, головне у бік „з'ясовування“ літературних впливів і творів з доби пролетарської диктатури. Ці зміни стилістичного порядку — тільки вимушена словесна мімікрія, не більше.

[1]) Скільки взагалі в цьому пункті вагається С. Єфремов, доводить, між іншим, його висловлювання в статті „На мертвой точке“ („К. Старина“, 1904, кн. V, ст. 306): „Ведь не надо забывать, что кроме верхов существует — не говоря уже о низах, где невозбранно подвизаются всевозможные г. г. Кулиды, Сластины, Неграмотные и т. п. — еще целая серединная область, наиболее широкая по количеству работников и потому наиболее заметная, кладущая свой собственный отпечаток на все литературное движение и придающая ему особенный характер“.

[2]) У статті „В поисках новой красоты“ („К. Ст. 1902, кн. 10 ст. 114) Єфремов „знищує“ модерністів такими арґументами: „С другой стороны иной, менее оптимистически настроенный читатель, пожалуй, и призадумается над фактом появления у нас нового направления,—„модное-то оно модное, да все же как будто неловко: демократическая „мужицкая“ в лучшем значении этого слова литература и вдруг — символизм, декаденство“...

Не аналізуючи тут докладно тез Єфремовської відповіді, скажу тільки, що поза особистою лайкою ця відповідь аніяк не збила зауважень В. Дорошенка. Навпаки, надзвичайно загальні й непереконливі формулювання (напр., про Шекспіра й Достоєвського на ст. 79) тільки підкреслили методологічну помилковість, ненауковість та безмежний суб'єктивізм „Історії українського письменства". Обережне намагання С. Єфремова внести легенькі корективи до своїх тверджень кінець-кінцем аніяк не змінили книги, послідовно-витриманої в стилі суб'єктивно соціологічної методології, підпорядкованої політичним завданням української буржуазії доби імперіялізму.

І мав рацію В. Дорошенко, коли того ж р. 1912 твердо заявив: „Антикритик чіпляється дрібниць, недоглядів, читає проповіді з приводу друкарської помилки, але мушу сказати твердо — суті моєї критики не збиває" („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка", т. 112, ст. 225). А в згаданій уже книзі „Життє і слово" (1918) він легко розбив новими фактами необґрунтовані закиди С. Єфремова.

Цікава, між іншим, позиція „Української Хати". Можна пристати на різку клясову кваліфікацію цього журналу, що її подав рохи згодом, уже р. 1914, „Дзвін":

„Українська Хата"... репрезентує в українському громадянстві течію, з громадського становища беручи, найбільш шкідливу і обіскурантну. Бо коли б там всякі Сріблянські, Семенки, Товкачевськ і прочі блазні українського літературного молодоміщанства (міщанство — буржуазія. О. Д.) не занимались нічим більше, як тільки улюбленою ними роботою онанізування себе чистим мистецтвом (штука для штуки), то хто ж міг би що мати проти цього? Але коли ті панове попри свою „улюблену" „роботу" надуживають тільки терпеливий папір, щоб лаяти всіх і вся на всі застави, в ім'я тільки одної нагої лайки, самі не відаючи, чого властиво хотять, іґноруючи всяку громадську роботу й думку, пропаґуючи найглупшого сорту аполітизм, то стане нам ясно, в яку чудесну компанію попав Донцов" („Дзвін", 1914. кн. 3, ст. 261).

Але треба пам'ятати, що р. 1911-12 „плятформа" „Української Хати" тільки оформлялась, яскравий ідеолог націоналістичної буржуазії А. Товкачевский тільки розпочинав свою роботу, отже й журнал ще не досяг вершків своєї реакційности. Проте і тоді це, мабуть, була критика С. Єфремова „справа", хоч цей правий одверто-буржуазний еклектизм, заперечуючи епіґонсько-народницьку реакційну ідеологію, ховав у собі і чимало цікавого для нас. У цьому своєрідна діялектика цієї позиції, що не дозволяє нам відкинути її цілком механічно (додам, що, не зважаючи на всю зовнішню „войовничість", ідеологія „Української Хати" інколи мирно збігалась з позицією народників, наприклад — у поглядах на село)[1]).

---

[1]) Пор., напр., статтю А. Товкачевського — „Буржуазія і націоналізм" в „Укр. хаті" 1910, № 1 ст. 50.

Отже Сріблянський вірно відзначив застаріле ідеологічне джерело буржуазно-народницької концепції Єфремова — суб'єктивну соціологію пізнього Михайловського, хоч висловився тут надто сумарно [1]).

Той же Сріблянський з уїдливим сарказмом викриває зміст народницького „мужицтва" („предмет спекуляції, фурман, що вивезе їх хоч на поріг до пантеону історії"...), а Товкачевський кваліфікує „визвольність", як „плід покаянного настрою" наших народників і висміює принцип „громадського слугування письменства народові".

Гостро висловлюється і М. Євшан, визнаний ватажок української буржуазної модерни і теорії „мистецтва для мистецтва":

„Хто хоче побачити літературний смак і виховання Єфремова, нехай читає його історію українського письменства. І що ж ви йому скажете на таке dictum acrerbum? Він уже вас побив вашим власним оружжем, і ви мусите з ним згодитися, що такі Єфремовські ученики, як Черкасенко, — дійсно великі художники, що Олекса Стороженко і Кропивницький і М. Левицький і всі другі євнухи української літератури вище стоять як люди і як артисти від Кобилянської та Яцкова, не говорячи вже про всяких Карманських, Пачовських і других „молодих" („Лицар темної ночі", „Укр. Хата", 1911, жовтень ст. 473).

Таким чином, орієнтуючись на свої буржуазні теорії про „міську інтеліґенцію", про „мистецтво для мистецтва" і заперечуючи „ідеологізм" українського літературного процесу, „хатяни", проте, вказали чимало дошкульних місць в „Історії українського письменства", хоч, розуміється, оцінили їх з свого клясового погляду.

Українські „марксисти" доби „Дзвону", що їх клясову природу так чітко кваліфікував Ленін у своїх відомих статтях з національного питання (1913 р.), присвятили чимало досить цікавих сторінок ідеології нашого „староміщанства", але майже не розцінювали безпосередньо „Історії українського письменства". Л. Юркевич у кількох своїх статтях досить влучно, не зважаючи на загальну дрібнобуржуазну позицію його, викриває клясове єство Єфремовських „гуманітарних гасел":

„С. Єфремов — цей найтиповіший виразник змагань середніх кляс, — заявив, що новітнє українське відродження має ту найяскравішу рису, що воно чисте від всякої клясовости, що український рух, перенятий ніби не клясовими інтересами, а понадкласовою „національною ідеєю", котра виросла на гуманітарній основі і має однакову високу вартість для всього українського суспільства.

Українська буржуазна преса старанно ширить ту „ідею" і на доказ її життьовости та на доказ одноцільности українського руху оцінює його

---

[1]) „Коли наука Михайловського, — пише Сріблянський, — має певне історичне значення як один із щаблів в історії громадської думки — то це так і приймається, а вже ніяк не можна переносити його літературно-естетичні принципи на теперішню добу. Як літературний критик Михайловський не видержує критики... Після Михайловського багато води витекло з Дніпра, багато нового з'явилось у літературі, утончились смаки, виросли думки, змінився радикально прийом літературної творчости і разом з ним змінився критерій оцінки; реалізм перетворився в імпресіонізм, і це добре: творчість розвивається, власне зостається творчістю, а не ремісництвом" („Укр. Хата" 1910, 7-8, ст. 498).

яко рух з низу до верху одноцільно демократичний. Українські марксисти давно вже і справедливо протестують проти цеї вигаданої демократичної одноцільности і щоби показати її фантастичність, покликалися, звичайно, на чорносотенне українство" [1]) („Дзвін" 1913, кн. 2, ст. 110).

Не зважаючи на весь соціял-опортунізм українських „марксистів" тієї доби (групи „Дзвону"), ця критика була критикою зліва, хоч з причин, геніяльно відзначених Леніним, вона не могла вірно орієнтувати читача в клясовому розташуванні сил тодішнього українського суспільства.

Таким чином, хоч „Історія українського письменства" на рік свого виходу і зібрала справді невелику кількість рецензій і критичних відгуків, проте ставлення до неї від основних соціяльних прошарків українського суспільства тієї доби цілком виявилося. Можна сказати, що крім гуртка українських буржуазних лібералів з „Ради", всі інші угрупування поставились до „Історії" неґативно. І фахові літературознавчі органи типу „Записок", і буржуазно-націоналістичний журнал „Українська Хата", і дрібнобуржуазний „Дзвін" (до його групи я зараховую і В. Дорошенка, бо він свою рецензію умістив ще до часу видання „Дзвону") — усі вони,—кожний з свого клясового погляду, розуміється, — надзвичайно критично поставились до основної методологічної концепції „Історії українського письменства" і кінець-кінцем не тільки виявили її непослідовності й фактичні розбіжності, але й частково (устами Л. Юркевича, почасти В. Дорошенка) констатували соціологічний цієї концепції еквівалент. Проте, ця критика не була марксистська—цього не треба спускати з ока. Ця критика була буржуазна або дрібнобуржуазна і вже через те саме вона не змогла дати клясово-вірну оцінку книзі С. Єфремова. Це були суперечки в одному таборі, де поступовіша частина буржуазії намагалась викрити всю реакційність і ненауковість центральної праці С. Єфремова — „Історії україн. письменства". Але й ця критика своє спра-

---

[1]) Цікаво, що сам Єфремов не раз констатував існування „чорносотенного українства", але трактував це не з погляду клясового, а з погляду абстрактно-ідейного: „ухил". Напр.: „Року 1905 прийшов був до мене такий собі д. Яків Демченко—той самий, що опісля видав чорносотенну брошуру про „українофільство" — і давав гроші на українську газету, але з умовою, „щоб вона була напрямом така, як „Новое Время" („За рік 1912", ст. 144). Близько до цього чорносотенного поміщицтва стояло чорносотенство українське групи „Рідного Краю". Скрайній шовінізм, антисемітизм і одверто-права програма в соціяльно-політичних питаннях— ось що характеризує цю групу. Цілком іґноруючи С. Єфремова, який викривав реакційність цієї групи з свого ліберально-буржуазного погляду, „Рідний Край" у знаменитому своїм обивательським тоном фельєтоні „нотує" „Історію" разом... з „Стравами і напитками Клиновецької": „Одночасно вийшла й „Історія української літератури" Єфремова, але я вважаю, що книжка пані Клиновецької, українською мовою „Страви й напитки", цікавіше з'явище, бо історій українскної літератури, не лічучи російських праць Пипіна, Петрова і інших, вийшло ще раніш аж три великих, Огоновського, Барвинського і Франка, а ще скільки всяких розправ було (бо критиків у нас не менш, як і письменників!) — отже праця Єфремова у всякім разі не єсть новина; а книжка пані Клиновецької прямо таки з'явище—найновішого, найсвіжішого розбору" (Р. Край", 1911, № 19 і 20, ст. 25).

вила враження на рядового українського інтеліґента тих часів, хоч не ліквідувала впливу „Історії“: С. Єфремов ще мав величезну і міцну авдиторію серед націоналістично настроєних, буржуазних прошарків суспільства[1]).

IV

Друга „доба“ в критиці „Історії українського письменства“ розпочинається з революцією 1917 р., з відновленням української преси, з дальшою клясово-ідеологічною диференціяцією українського суспільства. „Історія“ була тепер у надзвичайній пошані серед переважної частини буржуазної інтеліґенції, обвіяної націоналістичним захопленням. Та й ця книга не мала собі конкурентів: вона безроздільно і безконтрольно панувала, формуючи ідеологію свого читача.

І от критика почалась від представників нового етапу в розвиткові буржуазного літературознавства, від окремих заступників української „академічної“ науки тієї доби. Ці критики виходили з засад філологічної школи акад. В. Перетца, що саме тут на Україні озброїв на той час фалангу молодих дослідників. У своїх літографованих і друкованих виданнях „Методологии истории русской литературы“ акад. В. Перетц присвятив кілька сторінок категоричному осудові „публіцистичної методи“, не посилаючись, правда, на Єфремова. Молоді критики метод „Історії українського письменства“ кваліфікували також, як публіцистичний метод, не зазначаючи, розуміється, що ця публіцистика — виразно буржуазного ґатунку, і виступали проти нього з солідною зброєю згаданих уже „Лекций по методологии истории русской литературы“ В. Перетца. Правда, відкидаючи момент ідеологічного трактування літературних явищ і прикладаючи принципи Перетцовського „філологічного методу“ до творів з новітнього письменства, критики часто перестрибували до своєрідного формалізму, ми би сказали — шкідливого формалізму і фактично ставали за зброю спеціївському прошаркові буржуазної інтеліґенції.

Перший, хто виступив проти „Історії українського письменства“ з позначеною зброєю, — це був Т. Сушицький, талановитий і рано померлий робітник. У напівзабутому тепер і спеціяльному журналі „Вільна українська школа“ він умістив статтю під трохи парадоксальною назвою „Методи українознавства“, і тут дав розгорнуту критику „Історії письменства“ (1917 р. листопад - грудень, ст. 137 138). З огляду на рідкість тепер цього видання і ґрунтовність уваг Т. Сушицького, я дозволю собі навести чималі таки купюри. Він констатує:

---

[1]) Між іншим, я чудово пам'ятаю, яке прикре враження на київське організоване студентство справила відповідь С. Єфремова В. Дорошенкові р. 1912: мушу тут констатувати, що своєю брутальною і безаказовою відповіддю С. Єфремов не тільки нікого не переконав, а дискредитував себе навіть серед своїх прихильників.

„Тільки цим (тобто публіцистичним методом. О. Д.) можна з'ясувати такі факти в „Історії“ д. Єфремова:

1) Письменство старих часів викладається занадто скорочено, бо майже нема там визвольно-національної ідеї, елементу свободи; навіть те, що є там, контрабандою уміщено, без відношення до зазначеної автором ідеї.

2) Народня поезія теж урізана, лише висунуті наперед моменти боротьби, а де її нема, як в казках, про те дуже мало сказано.

3) Із творів Котляревського розглянуто тільки „Енеїду“, що дає більше матеріялу публіцисту; „Наталка Полтавка“ і „Москаль Чарівник“ лишилися на боці, бо не підходять до зазначеної істориком визвольної ідеї.

4) Квітка не найшов об'єктивної оцінки, бо характер його творів не відповідає улюбленим ідеям автора книжки.

5) Шевченка взято самого по собі, без порівнення з попередниками; генезиса його творів не дано; публіцисту цікаво лише виловити визвольні ідеї віршів Тараса, виявивши політично-соціяльний зміст їх, а не особливості форми, їх розвиток і т. д.; беруться одні вірші, без драми й оповідань.

6) Про Стороженка занадто коротко сказано, майже на одну сторінку, бо у нього мало ідей, якими цікавиться автор, а на форму оповідання останній мало звертає уваги, через те, очевидно, мало сприяє творам цього письменника, хоча й зове його „талановитим оповідачем“.

7) Про Кониського, навпаки, говориться значно докладніше, не вважаючи на те, що, по словам автора, „багатьом його поезіям бракує безпосереднього надхнення й вищої творчої сили“, що цей поет був більш „проповідником... у своїй поезії, ніж художником“; знов таки цілком зрозуміло, чому так вийшло у д. Єфремова: твори Кониського відповідають близьким душі автора ідеям про рідний край і народ[1]).

8) Про письменників українських кінця XIX та початку XX вв. не буду говорити: занадто мало розроблена критична їх творчість, щоб про них можна було докладно сказати, але сама спроба автора ввести їх до „Історії українського письменства“ свідчить про заміри публіцистичні, з погляду на значення біжучої хвилі, а не науково-об'єктивні завдання.

... Через скорочення відділу старого письменства та поширення нового, доведеного до сучасних моментів, „Історія українського письменства“ д. Єфремова може бути дуже корисною для популярного читання широких верств нашого громадянства, мало свідомого щодо історії рідної літератури. Але наукове значення його книжки значно ослабляється через перешкоди публіцистичного методу“.

---

[1]) Дозволяю собі при цій нагоді сказати кілька слів pro domo mea, хоч ці кілька слів, безперечно, матимуть і ширший літературознавчий і громадсько-політичний інтерес. Небіжчик Т. П. Сушицький ще р. 1918 відзначив тенденційне й ненаукове ставлення С. Єфремова до любої йому постаті Ол. Кониського. Подібні думки я розвинув у своїй статті „Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка“ („Черв. Шлях“, 1923, кн. IV-V) і в Підручникові історії української літератури“. За це я здобувся на непристойну, некультурну лайку від С. Єфремова в передмові до „Вибраних творів“ Ол. Кониського (К. 1927). Не бажаючи, як і Дорошенко свого часу, відповідати людині очевидячки непритомній від лютости“ (знову згадуються історичні Дорошенкові слова: „як смів я, мізерна комаха,... критикувати його“...— тут навіть не його, а „національні святощі“, в особі Єфремовського друга й учителя О. Кониського!), я мовчав. Не можна базарних звичаїв переносити до науки. За мене відповіла критика, яка („Ж. й Р.“ 1928, № 1 і „Черв. Шлях“ 1927, № 12) засудила виступ Єфремова, продиктований, розуміється, не шуканням наукової істини, а міркуваннями політичного порядку: адже Кониський, яскравий представник лояльної до царату української буржуазії, став за ідейного батька Єфремову, Кониський наочно викривав ідейне джерело буржуазної ідеології Єфремова.

Але тут скажу кілька слів. Коли ви уважно простудіюєте сторінки, присвячені Кониському, в моєму „Підручникові“, в „Історії українського письменства“ С. Єфремова та його ж передмові до „Вибраних творів“, то побачите дивну й ці-

Мені б хотілося в кількох словах згадати й свої власні висловлювання р. 1917 про „Історію українського письменства“ С. Єфре-

---

каву історію: оцінка Кониського в „Істор. укр. письмен.“—в передмові зм'якшується для ідеологічної реабілітації Кониського. Кониського обороняє С. Єфремов 1927 р. не тільки від Дорошкевича, але й від С. Єфремова 1911, 1917 і 1924 р.р. Так в „Історії“ читаємо: „Це на українському ґрунті пересвідчений культурник, що... ставився неґативно до революційних способів боротьби. Космополітична радикальна інтеліґенція нехтує національну справу, і, відтягаючи сили од безпосередньої праці на рідному грунті, тим самим, на думку Кониського, заважає тому, щоб інтереси та пекучі потреби народні були повною мірою задоволені“ (II, вид. 4, 92)... Уперте ворогування проти радикального руху в Галичині, що зайняло в діяльності Кониського всю першу половину 90 років“ ... (93). „На цьому ґрунті в його виникли навіть непорозуміння з заступниками нових напрямів“... (93).

Констатую, що: 1) в передмові таких досить таки рішучих кваліфікацій ідеології Кониського н е м а є, і 2) що в своїх формулюваннях („Консервативна ідеологія“, „ворог справжнього демократизму“, „клясичний опортуніст“, „активний громадський діяч поміркованого табору, ворог „революційних метод боротьби з царатом“) я намагаюсь застосувати загальновизнану соціологічну термінологію, докопуючись клясового коріння Кониського. Чому ж така розбіжність у характеристиці Єфремова? Очевидно, в міру фашизації самого Єфремова постать Кониського йому ставала все ближчою, ставала йому за ідейний „дороговказ“ у житті. Розуміється, не з „реакції до пануючого серед радикального російського громадянства напряму“, не з „якогось непорозуміння“ (перед яким безпорадно, як і завжди, стоїть наш історик) був такий, а не інший Кониський: а така громадська його лінія цілком відповідала клясовій його природі, як це я й зазначив у своїх висловлюваннях. І цікаво згадати (а С. Єфремов інколи „забуває“ нелюбі йому факти), як розцінювали Кониського М. Драгоманов, Ів. Франко (не тільки в згаданій брошурці, а, напр., у листах до Драгоманова, до самого Кониського), М. Павлик, Б. Грінченко, Ол. Русов і Ф. Вовк, Євг. Чикаленко, Мик. Ковалевський та багато-багато інших. У свій час я всі ці матеріяли опублікую, як опублікую і висловлювання Кониського в приватному листуванні про радикальний рух у Галичині, про Драгоманова, про Франка й Павлика: чи й згадані особи кидають у Кониського „насмешкой горькою обманутого сына“?. Аджеж ніхто інший, як Євген Чикаленко у своїх „Споминах“ (II, 38-39) дає убійчу характеристику Кониському, з'ясовуючи його непопулярність на Україні саме в 90 рр., коли молодий С. Єфремов був під таким ідейним його впливом: „Непопулярність Кониського треба пояснити почасти тим, що він раз-у-раз різко виступав проти Драгоманова, коли той ще був у Києві, а потім і проти Франка, Павлика і взагалі проти радикальної партії, вважаючи, що вона вносить розбрат у ряди українців. Такої самої думки держався і П. Житецький та й багато старших українців, і мені якось прийшлося доводити йому, що такими поглядами старі українці відвертають від себе молодь“ (пор. ще спомини Маг-іна про М. В. Ковалевського „ЛНВ“, 1909, III, ст. 540). Отже одна молодь до Кониського, друга від його: хто куди... Та вже „Мойсеєм українського народу“, хоч і як цей епітет витерся, після Франка і Грінченка, ніхто, крім С. Єфремова, Кониського назвати не наважиться: аджеж „Мойсея“ навіть до Всеукраїнської буржуазної організації 1897 р. не обрано, про що соромливо мовчить С. Єфремов.

Кінець-кінцем курйозно перечитувати різні характеристики і в самого С. Єфремова: напр., р. 1909 (і потім у брошурі „Серед сміливих людей“ 1911) Єфремов ставить Кониського на чолі „націоналістичної течії“, протиставляючи його Драгомановській „політично-соціялістичній школі“ (чи й це „непорозуміння“?), у роботі „З громадського життя на Україні“ взагалі замовчує Кониського, в „Історії українського письменства“ завуальовано виявляє поміркову ідеологію Кониського, а в передмові р. 1927 взиває його „Мойсеєм“, хоч на ст. XIX несподівано додає: „Не був з Кониського ні революціонер, ні соціяліст—це само собою. Це був ліберал-народник, з культурницьким ухилом“ і т. д. Цю таємницю різних кваліфікацій може розгадати хіба той, хто взагалі вміє розгадувати ребуси Єфремовських суб'єктивних характеристик. Це нас зараз не цікавить.

мова. Звичайно, тепер ці висловлювання не мають жодної наукової ваги, а проте вони характерні для тієї опозиції, яка з розвитком наукового життя скупчувалась серед недавніх членів „Семинария русской филологии“ акад. В. Перетца. Так, ще в І числі „Вільної Української Школи“ за 1917 р., даючи синтетичні підсумки своїм лекціям на вчительських курсах, я висунув цілком одмінну від С. Єфремова концепцію розуміння українського літературного процесу („Історія української літератури на вчительських курсах“). Згодом, рецензуючи в педагогічному журналі третє видання С. Єфремова, я писав: „... органічних хиб своєї книги він не міг виправити, і через те майже все те, що сказано науковою критикою відносно першого видання, зостається і тепер у силі (з посиланням на статті В. Дорошенка і Т. Сушицького О. Д.). Через те ми не будемо тут зупиняти свою увагу на науковому боці книги, де автор стежить за розвитком ідей, а не образних здібностей художнього твору; це надає праці д. Єфремова іноді публіцистичний характер“ („В. Укр. Школа“, 1918, січень-лютий, ст. 88). Згодом в окремих своїх статтях („Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка“, „Карпенко-Карий“) і в синтетичних оглядах історії української літератури я й на ділі відійшов від Єфремовської періодизації літературного процесу і від Єфремовських штампованих загальників [1]).

Цікава історія виникла з „Короткою історією українського письменства“ (1918—фактично вийшла 1919): ця історія доводить і ставлення критики до методологічної концепції С. Єфремова і полемічні прийоми С. Єфремова. На цю книгу, що тілька й мала в нас одне видання, з'явилося три рецензії: Д. Ревуцького у „Книгарі“ (ч. 21, 1919), М. Марковського в „Україні“ (1918, І-ІІ) і моя в „Вільній Українській Школі“ (1919, березень-квітень). І дивним-дивом — усі три рецензії в своїх основних тезах близько сходяться, рішучо засуджуючи „Коротку історію“, що, позбавившись „плюсів“ великої „Історії“, здобула нові органічні хиби. Проте й ця одностайна, тоном дуже коректна, критика не зупинила автора від звичайної для його „антикритики“ (знову згадуєш Дорошенкові слова: „як смів я, мізерна комаха... критикувати його — славнозвісного на всю соборну Україну критика і публіциста“), що від неї на цей раз „постраждав“ цілком неповинний Д. Ревуцький, ота сама „мізерна комаха“, правда, Д. Ревуцького підтримала редакція „Книгаря“ (ч. 23-24).

На цьому, власне, і кінчаються спроби ревізувати методологію С. Єфремова в часи громадянської боротьби на Україні (я не згадую тут окремих реплік про цю книгу в тодішній пресі). Особливо цінного ці спроби нічого не дали, але вони довели, що вже

---

[1]) Пор. ще сторінки, присвячені Єфремовській методології у книзі проф. Л. Білецького „Основи літературно-наукової критики“, т. 1 (1926), ст. 167—169. Розуміється, автор, стоючи на непримиренно-буржуазних позиціях, тільки злегка „критикує“ Єфремова в пляні клясової „самокритики“.

й на тлі буржуазного літературознавства „Історія українського письменства“ була застаріла своїм методологічним боком, уже й тоді молоді дослідники „філологічної“ школи вимагали кардинальних змін в історіографії української літератури. Ці вимоги, може, поступились навіть дещо назад перед соціологічними спробами Дорошенкового типу, проте на той час, на час цілковитої відсутности марксистської літературної критики і владного панування буржуазно-народницької ідеології, ця критика філологічно-формалістичної школи, безперечно, була, очевидно, критикою поступовою і корисною.

Нова хвиля критики „Історії українського письменства“ знялася вже пізніше, за часів відбудовної доби, коли розпочалася більш-менш нормальна робота на Радянській Україні, коли чітко розмежовувалися марксистський і формалістичний (чи форсоцівський) табори в методології українського літературознавства. Ми не будемо тут стежити за окремими етапами в цьому процесі, скажемо тільки, що нормальна й зрозуміла є гостра критика революційних марксистів реакційного буржуазного народництва в „Історії українського письменства“. Зокрема В. Коряк присвятив чимало ущіпливих абзаців у своїх окремих статтях і „Нарисах історії української літератури“ методології і оцінкам С. Єфремова. Але докладного розгляду цієї книги ми не зазнали, мабуть тому, що на той час ця книга здавалася вже перейденим і зданим до архіву історії етапом. Тільки вихід закордонного двотомового видання трохи активізував критиків С. Єфремова і В. Десняк умістив велику з приводу цього статтю в газеті „Вісті ВУЦВК“ за р. 1925 під заголовком „Виступ академіка“, де дав загально-політичну оцінку видання, без розгляду його основної частини. Вже останніми часами, коли виявилося, що Єфремов форсував низку монографій на літературні теми, ми можемо констатувати відновлення серйозної боротьби з його методологією. Так, В. Бойко видрукував у „Критиці“ (1929, № 2) простору рецензію на „Панаса Мирного“ С. Єфремова, де попередньо проаналізував систему методологічних поглядів автора. „На тлі тої боротьби, — кінчає В. Бойко свою рецензію, — що точиться тепер на терені українського літературознавства, монографія ак. Єфремова являє собою виступ реакційної ідеалістичної методології, якій повинна дати відсіч методологія марксистська“. А в кн. 6 „Критики“ за той же рік В. Бойко вмістив велику статтю „Суб'єктивно-соціологічний напрям в українському літературознавстві“, де дав розгорнуту марксистську критику всієї методології С. Єфремова. Ст. 53-56 В. Бойко присвячує аналізі „Історії українського письменства“, кваліфікуючи її як чисту публіцистику, „писання з приводу літератури, а не про літературу“. Стаття В. Бойка посідає поважне місце в усій літературі про С. Єфремова: до недавніх часів це була власне єдина стаття, де ґрунтовно аналізується вся система методологічних поглядів С. Єфремова, пов'язана з загальною його соціологічною системою (методологію Єфремова, проте, Бойко помилково кваліфікує як дрібнобуржуазну). У конденсованій,

але чіткій формі дає автор свої висновки ще раз статтею „У соціялістичний наступ на буржуазне літературознавство“ („Літературний Архів“, 1930, I-II).

В. Бойко викрив усю реакційність і ненауковість методології Єфремова, трохи менше освітливши політичний еквівалент методологічної системи Єфремова. Проте його статті знаменують початок активного виступу марксистів проти Єфремова, і критику реакційної народницької методології ми зустрічаємо і в інших літературознавчих працях (на прикладі окремих його статтів чи цілих розвідок про Коцюбинського, П. Мирного, Шевченка). З ширших екскурсів згадаємо сторінки в статті П. Христюка „Домарксистське освітлення Квітчиної творчости“ (збірник „Квітка-Основ'яненко“ 1929), де автор дає загальну оцінку методологічній концепції „Історії українського письменства“ С. Єфремова.

Проте тільки виступ видатних політичних робітників проти Єфремовської політики й тактики в Академії Наук викрив справжнє його контрреволюційне обличчя. 10 червня р. 1928 в газеті „Комуніст“ появилися наслідки „обслідування ВУАН“, що його перевела спеціяльна урядова комісія. Уже в цьому акті ми маємо правдиву картину ВУАН, де безроздільно панував Єфремов: „Поруч цілої низки видатних наукових діячів, що завоювали вже собі місце і на світовому науковому терені, в академії маємо й активних політичних працівників колишніх антирадянських партій, що і нині намагаються в свою наукову й науково-громадську роботу перенести політичну боротьбу“ (підкреслення моє. О. Д.). Стаття т. Анд. Хвилі „Під академічним забралом“, що згодом вийшла й окремою брошурою (ДВУ, 1929) і ставила собі завдання довести цю тезу на прикладі С. Єфремова. Влучно використовуючи критичні статті Єфремова останніх років і його передмову до закордонного видання „Історії українського письменства“, Анд. Хвиля легко відшукує політичний контрреволюційний зміст цих виступів. Остаточно це викриття довершив процес СВУ р. 1930, де книга фіґурувала, як один з „речдоків“ контрреволюційної ідеології її автора, і прокурор Л. Ахматов свою обвинувальну промову проти С. Єфремова і проти українського фашизму великою мірою спер на закордонне видання „Історії укр. письменства“ (частину промови опубліковано в журн. „Літерат. Архів“, 1930, I-II [1]). Процес СВУ оздоровив атмосферу в науковому житті, різко диференціював наукових робітників і виявив активне контрреволюційне єство „наукових“ ідеологів української буржуазії. Здемаскування Єфремова і всього націонал-демократизпочалося швидкими темпами.

---

[1]) Між іншим, у другій своїй статті „За радянську літературу“ („Червоний Шлях“, 1930, № 4, ст. 153) Л. Ахматов, характеризуючи „літераторів так званого „неоклясичного напряму“ та „близьких до їх“, чомусь до цієї групи зарахував і мое прізвище. Тов. Ахматов повинен би знати що з цією групою я ніколи не мав нічого спільного.

Щодо немарксистського табору літературознавців, то ми також можемо вказати на деякий критицизм до окремих тверджень С. Єфремова, але цей критицизм, поперше, був дуже несміливий і цілком покривався звичайним у таких випадках славословієм і апологетикою, а, подруге — він не виходив з об'єктивних міркувань іншої методологічної системи — діялектичного матеріялізму і часто обмежувався скромною ролею „корективів", „додатків", „вельмишановних зауважень". Ця „опозиція його величности", крім того, компенсувала свій критицизм великими цитаціями з окремих праць С. Єфремова, тим ніби спокутуючи свої невільні гріхи; фактично єфремовщина, як певна концепція, відбивалася й на працях цих критиків. Кінець-кінцем, С. Єфремов чудово уживався в своїй науковій роботі саме з людьми формалістичних чи „документалістських" ухилів.

Ідеалістична методологія, по суті буржуазна, не здолала, розуміється, до кінця критично поставитись до Єфремова, не зважаючи на окремі зауваження в межах „самокритики". Це могла зробити й справді зробила тільки методологія войовничого марксизму, яка відчула за критичними висловлюваннями Єфремова лице клясового ворога, фашистську ідеологію українського націонал-демократизму.

V

Перейдім тепер до розгляду основних тез Єфремовської методології в її загально-філософській частині, щоб згодом зосередити свою увагу на конкретних прийомах його літературного досліду. Розуміється, філософія українського літературного процесу в інтерпретації С. Єфремова цілком базується на соціологічних його засновках, отже нам доведеться виступати за межі суто-літературознавчого матеріялу. Характеризуючи соціологічні ідеї С. Єфремова, що знайшли своє відображення в побудуванні його методологічної системи, ми частково будемо повторювати вже відомі нам твердження критиків С. Єфремова, але, щоб вичерпати тему, ми мусимо знову за них згадати.

І найперше — одна загальна увага. Ніхто, здається, з українських критиків капіталістичної доби не ставився з такою, сказати б, побожністю до української літератури, не ідеалізував так увесь літературний процес, як С. Єфремов. Ні в Куліша, ні в Драгоманова, ні в Грінченка (я не кажу вже про часи „Української хати", „Рідного Краю" та „Дзвону") ви не знайдете таких нестриманих дитирамбів, таких сантиментальних гіпербол літературі, як у С. Єфремова. Автор з великим пієтетом цитує в своїх працях знамениту Щедрінську сентенцію з „Круглого года": „Все, что мы видим вокруг нас, все в свое время обратится частью в развалины, частью в навоз,—одна литература останется целою и непоколебленною. Одна литература из'ята из законов тления, она одна не признает смерти". І цілком у тоні славного сатирика і славного ідеаліста, що в часи видимого занепаду громадського пуль-

сування, як і Михайловський, шукав опертя в літературі, С. Єфремов з захопленням пише:

„То пробиваючись малим струмочком під час занепаду, то чистим і нескаламученим джерелом б'ючи за часів наростання народньої сили, письменство вело за руку наш народ од темряви до світла, показуючи в кінці шляху — блискучий ідеал єдиного вселюдського щастя" (передмова).

І далі:

„Кожне письменство, виходячи з загально-людських основ і переробляючи світові мотиви, повинно бути національним, тобто духову істоту с в о г о народу виявляти. Але коли письменство розвивається серед національно пригнобленого народу, то воно мусить перенятн на себе функції народнього заступництва, — кажучи фіґурально, воно немуняче робиться адвокатом тієї народности на літературних і життьових позвах з нівеляційною теорією і практикою".

Література — єдиний заступник трудящих мас в їх змаганні за соціяльні цілі, за національне своє визволення. Ніяких економічних факторів, ніяких клясових стимулів у цьому змаганні трудящих мас С. Єфремов, як відомо, не визнає, повторюючи свою ідеалістичну лірику навіть в останньому виданні своєї „Історії". Трудящі маси веде виключно література — не наука, не театр, не преса, не популярно-наукова продукція, не політичні партії, нарешті, — а виключно література, красне письменство, на чолі з „героєм" письменником супроти оспалого й консервативного оточення. З усіх ідеологічних надбудов, що справді впливають на свою базу за певних передумов, Єфремов акцентує тільки одну: літературу. Цю ж рису не раз констатували в російській літературі критики-народники, журналісти-народники, нарешті, ліберальні історики літератури правонародницького табору. Це та глибоко-ідеалістична й одверто-ненаукова ідея народників, що її блискучо здемаскували Ленін і Плеханов. Саме про це пише Андреєвич на першій сторінці своєї книги „Опыт философии русской литературы": „Этот особенный характер нашей литературы чувствуется всеми ее историками, и они видят его обыкновенно в том, что н и г д е, к а к у н а с, л и т е р а т у р а н е и м е л а т а к о г о я с н о и р е з к о в ы р а ж е н н о г о х а р а к т е р а „о б щ е с т в е н н о г о с л у ж е н и я" и п р о п о в е д и. Так думают г.г. Пыпин, Венгеров, Скабичевский". Саме цими інтеліґентськими запевненнями і цією, сказати б, літературознавчою лірикою пройнято всі роботи С. Венґерова, що сам вийшов з школи пізнього народництва в його ліберально-буржуазній формації; принаймні, тези Венґеровських статтів, об'єднаних р. 1911 спільним заголовком „Героический характер русской литературы", а також його „Общий очерк новейшей русской литературы" аж надто нагадують теоретичні міркування С. Єфремова. Отже звідси, з народницької та ліберальної традиції, взяв ці свої ідеї Єфремов.

Але при всій повазі до художнього слова, розуміючи його велетенську вагу в творенні української культури і в організації українських трудящих мас, ми все ж тепер мусимо рішуче обмежити це гіперболічно-ідеалістичне трактування ролі друкованого худож-

нього слова. Мав рацію тов. Скрипник, коли недавно заявив про сучасну літературу: „Зрозуміло, літературні явища мають нині велике політичне значення, вони виявляють внутрішнє життя суспільних кляс, вони сиґналізують про внутрішні процеси, які відбуваються в країні“ („Критика“ 1930, № 6). І тут же тов. Скрипник цілком справедливо констатує, що питома вага літератури в нашому культурно-політичному балянсі зменшилася: „ідуть, зростають нові сотні тисяч нової робітничої кляси, розгортається соціялістична реконструкція країни, культурний процес тепер це не лише література, театр, кооперація тощо, а також колгосп, Дніпрельстан; вони більше, ніж будь-що, визначають літературу“. До революції питома вага української літератури була далеко вища, проте смішно тепер доводити твердження Єфремова, коли сам же Єфремов наводить у своїй книзі багато „проривів“ і „мертвих точок“, коли він, хоч і з оговорками, змушений констатувати деяку байдужість (ми би сказали—клясову ворожість) інтересам трудящих кляс з боку багатьох конкретних носіїв літератури.

Щоб довести таке прибільшене всеохоплення літературою всіх інтересів українського народу, Єфремов мусить говорити за одну ідеологічну спрямованість усього українського письменства. Відомі ці його висловлювання, що їх свого часу наводив ще Дорошенко, а за наших часів Бойко, і що їх під тим же Дорошенковим впливом Єфремов частково змінив:

> „Письменство скрізь виступає оборонцем покривджених, утіхою од життьової буденщини,—тією втіхою, що підіймає дух людський, привчає його не за скороминуще й буденне вболівати, а добувати високого й вічного з окрушин життя, запалює його тим святим незадоволенням із сучасного, що невпинно жене людськість вперед і далі — все вперед і далі“.

І знову:

> „. . . хоч би що робилося з поодинокими письменниками, українське письменство, як таке, в цілому ніколи не вихваляло кривди і насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення, — ці мотиви органічно огидні й чужі йому, непохитному заступникові за знедолених і окривджених, жалібникові за людину“ (11, 331).

Звідси оті „три ідеї“ С. Єфремова, що „тягнуться червоною ниткою через усю історію нашого письменства“. „Визвольна в широкому разумінні ідея, ідея народности й любови до рідного краю, нарешті, чистота народньої мови — оце буде та мірка, що, беручи на увагу й загально-естетичні вимагання, мірятиму нею факти й події українського письменства на протязі його довгої історії“. Що це за „визвольна ідея“ українського письменства в її конкретності, довідатись важко на підставі відомих Єфремовських загальників. Можна тільки сказати, що тут ми ясно відчуваємо примат національного над соціяльним, хоч у Єфремова обидві „ідеї“, як справедливо зауважив В. Бойко, ідуть незалежно одна від одної і можуть заходити в жорстокий конфлікт. Ці загальники обмежуються набридлими вже з часів буржуазних епіґонів народництва з „Русского Богатства“ 90 р.р. вимогами „правди,

добра краси", „вселюдського щастя", „людяности", „правди-істини" та „правди-справедливости", цих абстрактно-гуманітарних категорій, позбавлених не то клясового, ба навіть просто конкретно-соціяльного змісту. Щоб з ними полемізувати, треба перекинути старі арґументи з багатющого арсеналу Леніна, Плеханова та інших марксистів, що так блискучо довели не тільки логічну абсурдність, але соціяльну реакційність цих ліберально-народницьких ідей ще для кінця минулого століття. Чи варто тут докладно обґрунтовувати цілковиту й ненаукову антидіялектичність цієї тези Єфремова, що своєю примітивною наївністю може викликати, тільки сміх у сучасного дослідника? Адже ж усю метафізичність і апріорність такого мислення всебічно з'ясували Маркс, Енґельс, Ленін, Плеханов у полеміці з Прудоном, Дюрінґом, Михайловським, Даніельсоном. „Для метафізика" — каже Енґельс в „Антидюрінґу" (1930, с. 16) — речі та їхні розумові образи, тобто поняття, єсть окремі, незмінні, застиглі, раз на завжди дані предмети, що підлягають дослідженню один після одного незалежно від одного. Метафізик мислить закінченими безпосередніми протилежностями; мова його складається з „так так, ні-ні, що поверх того, то від лукавого". Ленін, полемізуючи з Михайловським у статті „Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціял-демократів", дав свою клясичну характеристику діялектичного методу і навів приклади наївно-метафізичного мислення народників. У післямові до другого видання „Капіталу" Маркс „авторизує" виклад своєї теорії в таких словах, що дуже підходять для оцінки цієї основної тези Єфремова: Маркс „розглядає суспільний рух, як природничо-історичний процес, підпорядкований законам не тільки незалежним од волі, свідомости й намірів людей, навпаки — таким, що зумовлюють їхню волю, свідомість і наміри... Критика повинна полягати в тім, щоб порівняти і співставити даний факт не з ідеєю (як у Єфремова. О. Д.), а з другим фактом; для неї має вагу тільки, щоб обидва факти були по змозі точно досліджені і щоб вони являли собою один відносно одного різні моменти розвитку, при чім особливо потрібно, щоб так само точно було досліджено всю низку певних станів, послідовність їх і зв'язок між різними ступенями розвитку. Маркс заперечує саме ту ідею, що закони економічного життя однакові і для минувшини і для сучасности. Навпаки, кожний історичний період має свої власні закони" (підкреслення моє. О. Д.).

Ці упереджені ідеї Єфремова, характерні для його „філософії" історичного процесу, і доводять наявно всю антидіялектичність, тобто ненауковість його метафізичних узагальнень. Як сказано вище, Маркс, пишучи р. 1846 „Злидні філософії" проти Прудона, довів реакційність метафізичного методу, а Ленін р. 1894 яскраво розгорнув цю ж думку на прикладі з епігонами російських народників, як ліберальними ідеологами дрібної буржуазії. Згадується ще старе заперечення Чернишевського, який з приводу сучасних

йому метафізиків сказав: „Щасливі люди, у яких єсть абсолютний принцип. Їм не потрібно ні спостерігати факти, ні думати: у них заздалегідь готові ліки для всякої хвороби і для всякої хвороби одні й ті ж ліки, як у знаменитого лікаря, що кожному пацієнтові говорив — purgare et clystirizare".

Письменник у концепції С. Єфремова ніколи не виступає як необхідний продукт своєї суспільної кляси, що через свого творця подає в художній продукції (в усій стильовій системі) своє світовідчування, свою клясову психоідеологію. Навпаки, письменника він кваліфікує, як проводиря, вождя, героя, що веде за собою інертну юрбу і перемагає її високою моральною якістю й впертою боротьбою за „визвольні ідеї". „Визвольна ідея"— це раз назавжди дана істина, це єсть непорушна мета, що в її ім'я, в ім'я своєї стурбованої совісти письменник добровільно покладає на себе ярмо громадського служіння через письменство.

„Оця внутрішня краса, оця моральна величність, оце подвижництво в його найкращій формі—не сухий егоїстичний аскетизм, а той порив, що душу свою полагає за други своя—червоною ниткою проходить через усю історію новішого (обережно додає автор. О. Д.) нашого письменства" (11, 332).

Така суто апріорна концепція С. Єфремова щодо письменника, апріорна тому, що не заснована на конкретному матеріялі, на науковому досліді, а взята з загально-соціологічної схеми російського народництва часів його ідейної деґрадації, з схем російських ліберальних учених типу Пипіна, Венґерова, Овсяніко-Куліковського. Тут два питання: 1) роля особи в історичному процесі і 2) проблема клясовости письменника та клясової зумовленості творчости. „Герой-письменник", виголошуючи свої раз на завжди дані ідеї, всюючи з оточенням, фактично рухає історичний процес. Це та „концепція", яку ми знаходимо мало не у всіх ідеалістів. Прекрасно збив цю думку Ленін у статті „Економічний зміст народництва" (укр. вид., 1, ст. 263): „Історію робить—міркує п. Михайловський — „жива особа з усіма своїми думками й почуваннями". Цілком слушно. Але чим зумовлюються ці „думки й почування"? Чи ж можна серйозно боронити ту думку, що вони виникають випадково, а не походять неминуче з даного середовища, що є матеріялом, об'єктом духовного життя особи, і що відбивається в її „думках і почуваннях" з позитивного чи неґативного боку, в представництві інтересів тої чи іншої суспільної кляси"? А Плеханов так формулює це ж питання: „Ми скажемо, що в царині суспільних ідей геній випереджує своїх сучасників у тому розумінні, що він раніш за них схоплює зміст нових суспільних відносин, що тільки народжуються. Значить тут не можна й говорити про незалежність генія від оточення. У царині мистецтва „геній дає найкращий вираз домінантного естетичного нахилу даного суспільства або даної суспільної кляси" („До питання про розвиток моністичного погляду на історію", укр. вид. ст. 173).

Отже марксистська соціологія відкидає ідеалістичні погляди ліберальних народників на панівну ролю особи в історичному процесі, натомість підносячи добре обґрунтовану тезу про клясову зумовленість учинків і творчости цих осіб. Єфремов же проводить до останнього дня через усі свої розвідки й загальний курс письменства думку про те, що герой-письменник раз-у-раз є носій „вічних ідеалів", раз-у-раз він бореться з „темрявою" і „насильством", не зважаючи на конкретну належність свою до певної суспільної кляси. Доводити тепер літературними фактами метафізичність і упередженість цієї суб'єктивної соціології для українського літературного процесу — запізніла й кінець-кінцем малопотрібна річ. Свого часу (р. 1901) акад. К. Студинський у своїй, на жаль, непопулярній серед критиків наддніпрянців книзі „Літературні замітки", навів чимало фактів соціяльно-політичної реакційности українських письменників з першої половини XIX ст., згодом, у жорстокій полеміці з І. Стешенком, ствердивши свої попередні тези. Багатющу колекцію фактів клясовости українського літературного процесу подав В. Дорошенко, і навіть апологет С. Єфремова Д. Дорошенко („Світло", 1912, № 6, ст. 60) змушений зазначити: „Хоч як яскраво проходе через усе українське письменство визвольна течія, але, здається, не можна не зауважити, що не всі моменти й факти нашого письменства укладаються так просто й легко в оцю схему „громадського слугування", визволення й демократизму: наші письменники виходили з різних станів або клясів людности, і їхні думки мусіли одбиватися крізь призму певної клясової психології". Розуміється, буржуазна критика не могла дати собі ради з цими фактами, але вона їх констатувала. За наших часів ми можемо назвати кілька літературознавців, що аналізою конкретних епізодів довели цілковиту гіпотетичність і обурливу ненауковість Єфремовської концепції. Можемо тільки сказати, що ми не обслідували до кінця стару періодику, старі архіви, приватне листування і ніде майже не занотовані „видання" (як окремі книжечки Руцинського, А. Тарновського, С. Метлинського, Юркевича, Бублея, Тарасенка, Карнаушенка і багатьох інших), де так чітко виступає клясова — поміщицька й буржуазна — позиція другорядних українських письменників (дещо, правда, для цієї мети вже робиться — пор., напр.. нотатки В. Станіславського „Непомітні діячі": „Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського", част. іст.-літ., 1928); ми ще не виявили й не кваліфікували справжньої ідеології таких виразно-буржуазних письменників, як Глібов, Грінченко, Нечуй-Левицький, Кониський, що їх так сміливо препарував С. Єфремов у своїй „Історії". Це вже завдання наших семінарів і науково-дослідчих інститутів. Але вже й тепер можна бачити, що „визвольна" схема С. Єфремова цілком і назавжди провалилася під тиском конкретного літературного матеріялу.

Правда, Єфремов заздалегідь боронить себе від можливих чи неминучих закидів, при чім ця оборона інколи руйнує ніби струнко

побудовану концепцію. Так, свою формулу про „визвольність“ він уже пристосовує, як ми це підкреслили, до новішого письменства, в старому ж письменстві він минає цілі відділи, суперечливі його концепції, а про інші деякі твори (наприклад, про биліни) він може навіть говорити, як про витвір „дружинної кляси“. Отже С. Єфремов зрізує український літературний процес з одного кінця, який не вкладається в апріорно накинуту йому формулу.

Але зрізує він процес і з другого кінця: адже пролетарська література що на наших очах здобуває собі гегемонію в українському літературному процесі, так само не вкладається в формулу Єфремовської „визвольности“ чи власне її визвольність зовсім немилого авторові „Історії“ ґатунку. Ось чому в останньому розділі своєї „Історії“ р. 1923 автор з контрреволюційною ненавистю підходить до доби пролетарської диктатури в письменстві і суворо періщить своєю ідеологічною пугою всіх тих молодих письменників, які раптом „одгетькуються“ та „одхрещуються“ від клясово- чужих їм „старших“. З прихильника й знаменосця „визвольности“ визирає ідеолог української буржуазії і активний контрреволюціонер. Прокрустове ліжко „визвольної ідеології“ дає, як бачимо, спотворене обличчя українського літературного процесу.

Спотвореність ця випливає і з того, що автор надто обмежує широчінь цього процесу, що він воліє мати діло з самими „генералами від літератури“, збуваючи призирливою посмішкою письменників — „середняків“ і випадкових сопутників. Ще в передмові він писав:

„... з творів письменства до неї (історії. О. Д.) можуть увіходити тільки ті, що становлять неминучий етап в ідейному процесі літературного розвитку, що позначені печаттю творчости її таланта. Цим самим викидається за межі історії письменства все, що ні змістом, ні формою не може служити за кільце в ланцюзі літературного розвитку, все не позначене печаттю творчости,— все те шумовиння в письменстві, що випливає на поверсі й пропадає, ніякого сліду не кинувши“.

А згодом, відповідаючи В. Дорошенкові, С. Єфремов ганить свого критика за те, що він „з своєї позиції починає оглядати його історію, порпаючись у купі спопелілого книжного мотлоху та нікому непотрібних, давно похованих і забутих авторів“ (с. 75). Правда, як ми вже занотували вище, С. Єфремов згодом від своєї теорії „поетичних героїв“ великою мірою відійшов, навіть запроєктувавши в Академії видати отой самий помітуваний ним „мотлох“. Та на „Історії письменства“ ця нова стадія методологічного розвитку С. Єфремова ще ніяк не позначилася, і багато другорядних, але досить цікавих постатей або зовсім не потрапили до „Історії письменства“, або зазирнули туди лише одним оком. Певна річ, до цих літературних „ізгоїв“ прилучилися не тільки ті, кого С. Єфремов призирливо іменує „мотлохом“, але й ті, кого зовсім не можна підстригти під Єфремовський гребінець: оті щиріші речники панівних суспільних кляс, що найчастіше вияв-

ляли своє клясове жало в епігонських, художньо-суперечливих творах, і здобували собі моралізаторський осуд від гнівливого історика української літератури (як, напр., зовсім незгадані в „Історії“ письменники 50—60 р.р.: П. Огієвський, А. Тарновський, О. Мазюкевич, Крутоярченко, О. Петраченко, К. Шаповал, М. Прибура, В. Чеховський, Ващенко-Захарченко та численні автори „Основи“).

Та цікаво, що гнівливий історик літератури надзвичайно поблажливо ставився до письменників ідеологічно споріднених, зовсім забуваючи про реакційні їх вибрики. Візьмім двох найулюбленіших і найпрославленіших у С. Єфремова письменників — Ол. Кониського та Б. Грінченка. Як мені вже доводилось про це говорити („Ідеологічні постаті в українській літературі до Шевченка“, „Черв. Шлях“, 1923, кн. 4 і 5), С. Єфремов соромливо примружив очі на ті художні образи цих письменників у повістях „Юрій Горовенко“, „Семен Жук та його родичі“, „На розпутті“, де ці українські ліберально-буржуазні письменники неґативно висвітлюють тодішні революційні елементи [1]). Докоряючи Стешенкові ще р. 1903 („Літературно-Науковий Вістник“), що той непристойно висуває Старицьких, своїх свояків, С. Єфремов тут же виноситься з Кониським і Грінченком, своїми ідейними проводирями [2]). Звідси йде така характерна ідеологічна препарація українських письменників, коли всі вони робляться „демократами“ і „визволителями“, коли всі вони, не зважаючи на численні характеристики Єфремова, по-

---

[1]) Ось чому надто помиляється П. Волинський, коли в своїй передмові до роману Ол. Кониського „Юрій Горовенко“ (1928) намагається реабілітувати автора, а також його інтерпретатора С. Єфремова. П. Волинський цілком заплутався в своїх характеристиках доби, самого Кониського, в численних відгуках критики, від позиції Драгоманова поволі зсуваючись на позицію... В. Лукича, Огоновського і С. Єфремова. Автор, не маючи власного соціологічного критерія щодо Кониського, цілком некритично ставиться до давніх оцінок Франка, Грушевського, Грінченка і виправдує навіть ідеологічну концепцію в повісті „Юрій Горовенко“, чого не робить той же С. Єфремов (див. нашу примітку на ст. 40-41). Реабілітація „ліберал-культурника“ і „шовініста“ проти „анархістів“ і „революціонерів“ на всі 100%! Рівняючи „проблемну“ повість Кониського з українськими та російськими повістями, Волинський не зміг до питання підійти діялектично, чи просто хоч історично. З ст. 53 з сторінок передмови вийшла якась, вибачте на слові, „вселенская смазь“. Як і Єфремов, Волинський не розуміє одного: кожну тему обробляє письменник згідно з своєю клясовою психоідеологією. Крім Чернишевського, Шеллера, Сплєцова, були й Лєскови, Клюшнікови, Маркевичі, Достоєвські. До якого табору належить Кониський, — як художній інтерпретатор соціяльно-важливої і, розуміється, цілком реальної теми — так треба було ставити питання, а не плутатись у критичних відзивах і непевних визначеннях (що це за „демократизм“, який не може ніяк набрати виразних політичних форм, який „рішуче відкидає всякі закиди в антиурядовій діяльності“?—ст. 22 та ін.).

[2]) Що цю однобічність С. Єфремова прекрасно розуміли сучасники і навіть приятелі його, доводить такий факт. Р. 1927 один відомий діяч буржуазного табору запропонував мені написати передмову до своїх мемуарів. Коли я відмовився з огляду на ідеологічні м ж нами розходження і з чемности його синові (з яким провадилися перемови) вказав на іншого автора С. Єфремова, цей син з батькового доручення знову звертається до мене, цитуючи листа: „він (тобто я) не був під гіпнозом Б. Грінченка і оцінить більш об'єктивно“.

збавляються своєї індивідуальности в історичній конкретності. Звідси ота боротьба проти цілих течій літературних, як модернізм, футуризм, проти таких явищ, як Винниченко-романіст, як радянська література: ці факти, не вкладаючись в метафізичну схему Єфремова, просто випадали з неї або діставали „спотворену машкару" від історика літератури.

Таким чином, „любов до літератури" і метафізична соціологічна схема кінець-кінцем призвели С. Єфремова до спотворення, до викривлення літературного процесу, призвели до повної методологічної ізоляції дослідника і примусили його самого забути деякі свої розвідки чи зм'якшити давні сиґнатурки (так трапилось, напр., з двома статтями про модерністів з „К. Старины": не зважаючи на всю увагу С. Єфремова до своїх навіть газетних статтів, ці дві великі розвідки так і не появилися в українському тексті). Разом із тим, приймаючи „апріорну схему" й „апріорну методологію", націоналіст С. Єфремов приймав утерті погляди на літературні явища ідеологічно близьких йому російських критичних гуртків. Так, коли перечитуєш давні (1902—1904 р.р.) статті С. Єфремова про українських модерністів, так і почуваєш в арґументації, навіть фразеології вплив російських борців проти модерністів 90 р. [1]). Цю думку ми ще обґрунтуємо з іншого боку, а поки що підкреслимо, що не зважаючи на все бажання С. Єфремова вести свій ідеологічний розвиток через Куліша, Драгоманова, Грінченка, Кониського, себе (розуміється!) поставивши в центрі, справжнє коріння його ідеології веде нас до російських ліберально-народницьких джерел, що до них влився пізній Драгоманов доби „Вольного Слова".

VI

Надаючи письменству „соціяльно-визвольної" функції, С. Єфремов виступає апологетом, як він висловлюється, „психологічно-реального напряму" (1,59), тобто „в письменстві бачить більш-менш (? О. Д.) правдивий одгук життя та потреб часу".

„Життьова сила письменства, його вага найдужче залежить од того, як вона справляє тільки що зазначену функцію—показувати й одбивати живе життя за тих чи інших історичних обставин. Те тільки письменство й варте цього наймення,

---

[1]) Цікаві матеріяли до цього питання дає остання розвідка „Журналы раннего символизма" в книзі В. Євгеньева-Максимова і Д. Максимона: „Из прошлого русской журналистики" (1930). Це має твердження зовсім не суперечить тому, що в загальній характеристиці модернізму та окремих його представників С. Єфремов дав і чимало влучних зауважень. Але ідеологічно з'ясовуючи модерніза, як наслідок „измочаленных нервов современного человечества", С. Єфремов не відчув нового етапу в українській літературній еволюції. Це призвело його до колосальної помилки року 1904, коли перед революцією 1905 р. він писав: „Это положение покоя, недеятельности, застоя, если хотите. Нам кажется, что наша литература вступила именно в полосу такой мертвой точки и пребывает на ней неподвижно, не имея пока сил сняться и продолжать свое поступательное движение" („КС", 1904, VI, ст. 591).

що відбиває на всю широчінь та глибочінь живе життящо служить пульсомк громадських змаганнів, беручи ці слова в самому широому розумінні („Передмова, 9").

Письменство наближається до того, щоб зробитись „справжнім дзеркалом життя", і навіть нелюбе С. Єфремову радянське письменство поза своїм, мовляв, суб'єктивним бажанням, „відбиває" оте об'єктивне життя.

Коли б треба було ще доказу на тісні зв'язки письменства з життям, то кращого, мабуть, і не знайти, як у нашому революційної доби письменстві. Воно — хочуть чи не хочуть того автори — одбиває в собі якнайяскравіше нашу добу, воно злютоване з нею якнайтісніше, воно і кращими та ще мабуть більше гіршими своїми сторонами підкреслює, кричить про тую близькість і залежність... і от життя — це треба ще раз підкреслити — виразні поклало ознаки на всеньку літературну продукцію нашого часу (П. 416).

Єфремов дивиться на мистецтво, як на точну копію об'єкта, як на адекватне відбиття матеріяльного світу і фактів реального життя. Єфремов, як і всі ідеалісти, робить тут колосальну помилку супроти основного закону матеріялістичної теорії пізнання — діялектичної єдности суб'єкта й об'єкта, буття й свідомости, поезії й дійсности, Єфремов не зрозумів меж і сутности об'єкта своєї науки, специфіки поезії, як галузі мистецтва. Позиція суб'єкта в цій ідеалістичній концепції цілком пасивна; він „відбиває" об'єкт, аж ніяк не запідозрюючи про боротьбу тих протилежностей, що конче існують у самому понятті об'єкта. Замість діялектичної єдности суб'єкта з об'єктом, що треба вміти знайти в кожному художньому творі, Єфремов обстоює тут характерну для ідеалістів думку про тотожність суб'єкта й об'єкта, тим неймовірно спрощуючи й вульґаризуючи завдання й суспільну функцію літератури. Єфремов не бажає зрозуміти, що між об'єктом і художнім твором стоїть клясова психоідеологія письменника і що власне в цій клясовій психоідеології письменника лежить ключ до зрозуміння стосунків між твором і об'єктом. Власне це той погляд, що ми його можемо кваліфікувати „наївним реалізмом", погляд спрощення літературної творчости, погляд, що нове обґрунтування мав наприкінці XIX ст. в філософських теоріях Маха й Богданова. Полемізуючи з Богдановим, Ленін різко зауважив: „Ця теорія тотожности суспільного буття й суспільної свідомости єсть цілковита нісенітниця („вздор"), єсть безумовно реакційна теорія" („Материализм и эмпириокритицизм", X, ст. 274).

Цей ідеалістичний погляд на ролю мистецтва, на думку новіших дослідників, початок свій бере ще в Аристотелевій „Поетиці" [1]). Під час перемоги російського капіталізму над февдалізмом ця теорія могутню підтримку здобуває в естетиці Чернишевського — від дисертації його „Эстетические отношения искусства к действительности" (1855) до теоретичних висловлювань у романі „Что делать"; за Чернишевським думку про адекватність чи тотожність

[1]) Аристотель. Поэтика. Введение Н. Новосадского (1927) ст. 32—33.

суб'єкта з об'єктом у мистецтві засвоїли Добролюбов, Пісарев з сучасниками, поклавши її в основу своєї „реальної" критично-публіцистичної діяльности. Та Чернишевський, слідом за Фоєрбахом, уже відчував клясові основи естетики; у своїх критичних відзивах він рішуче заперечував те ос ітлення дійсности, яке спостерігав у письменників-поміщиків і в сантиментальних її „лякувальників". Проте до кінця зрозуміти залежність усієї стильової системи письменника від соціяльно-економічної функції його кляси на даному етапі її розвитку Чернишевський не зміг, бо його філософська концепція була позбавлена діялектичного погляду на речі. Але й Чернишевський з своїми недоглядами незмірно вище стоїть від суто-ідеалістичної позиції Лаврова (хоча б в „Исторических письмах"—лист 5), і має рацію Плеханов, коли говорить: „... доти, доки цей світогляд (тобто діялектичний матеріялізм. О. Д.) залишався невідомим у Росії, погляди Чернишевського були найважливішим придбанням російської філософської та громадської думки. І оскільки ця думка відмовлялась від цього свого придбання, як вона це зробила в особі П. Лаврова та його послідовників, остільки вона йшла назад у свойому розвиткові" (Соч. VI, 337). З Лаврова й Михайловського, а не з Чернишевського й Добролюбова веде свою генезу ця „теорія" Єфремова: звідси видно всю її реакційність уже під час її зформування. У літературознавстві критикував її Плеханов. Тепер ми не знайдемо жодного серйозного літературознавця, який додержувався б цієї зданої до архіву ідеалістичної теорії.

Можливо, знає це й Єфремов, але вона потрібна йому на те, щоб за її допомогою зберегти непорушність своєї соціологічної концепції.

Справді, якщо „життя" механічно впливає на людину-творця, коли воно цілком адекватно й автоматично повстає в художньому відтворенні, то перш за все про жадну „клясовість" письменника, ідейну деформацію його художніх, формально взятих в життя образів нема чого й гадати. Суб'єктивний фактор письменника, — його суспільна свідомість — зводиться нанівець під тиском „стихійности" в психології творчости. Отже філософська теорія „наївного реалізму" логічно плодить буржуазні думки про „надклясовість" українських письменників і всієї української інтеліґенції, про суцільну „визвольність" українського літературного процесу. А друге — ця теорія дозволяє вимагати від письменника переважно селянської тематики (як це й робив П. Мирний у своїх листах до М. Коцюбинського), бож реальна українська нація — за Єфремовим — це селянство. Розуміється, теорія „наївного реалізму" повинна була здивовано й непорозуміло поставитись до тих літературних стилів, які свідомо потворюють чи деформують реальну данність. Вузькість і суб'єктивізм цієї теорії для української літератури, що вибивалась саме тоді на рівень буржуазної літератури звичайного „европейського" типу, не підлягає жодним сумнівам.

Не зважаючи на те, що автор „Історії" визнавав тільки реалізм у письменників (з поданими вище обмеженнями), він проте не

міг обминути різних „ухильників“ від цього „генерального шляху“ української літератури. Він не міг не констатувати різних літературних шкіл, особливо на кінець XIX ст., хоч проблематикою літературних стилів С. Єфремов аж надто мало цікавиться. Як С. Єфремов уявляє собі рушійні сили літературного процесу? Чому еволюціонувала література в своїх стильових формаціях та ідеологічних висловлюваннях? Відповідь на це треба шукати, розуміється, в загальній формулі „історичного проґресу“ за теоретичними побудуваннями Єфремова, бож і для його не секрет що літературний процес — лише органічна частина й наслідок загальних рушійних сил історії. І тут згадуєш не тільки Михайловського з його „теорією історичного процесу“,а Лаврова, який в „Исторических письмах“ ще р. 1868 зформулював так свою реакційно-ідеалістичну думку: „Один в поле не воин“ — говорит старинная пословица, и личность, являющаяся пред лицом общества с критикою общественных форм и с желанием воплотить в них справедливость, как бессильная единица, конечно, ничтожна. Тем не менее, подобные личности создали историю, сделавшись силою, двигателями общества“ (вид. 1905 р., ст. 139, підкреслення моє). Ленін у своїх протинародницьких статтях (I, особливо ст. 61 і 263—268) дав клясичну характеристику цих ідеологічних „формул історичного проґресу“. „Бо в чім же полягали на 9/10 ці теорії? В чисто апріорних, догматичних, абстрактних побудуваннях того, що таке суспільство, що таке поступ і т. п...

Та ж, такі теорії непридатні вже тим, чим вони існують непридатні своїми основними прийомами, своєю суспільною й безпроглядною метафізичністю“.

Тим часом саме в Єфремова ми бачимо отут „безпроглядну метафізичність“: ми вже переказували про три „провідні ідеї“, що проходять, на думку Єфремова, через усю історію українського письменства (в іншому місці він робить обмеження — новішого письменства). Як справедливо вже зауважив В. Бойко, ці фактори існують у Єфремова ніби „поза часом і простором“, як прирожденні, од природи властиві українському письменству“. Тому його розуміння цих рушійних сил цілком статичне, цілком ідеалістичне; воно не випливає з аналізи кожної окремої історичної доби з усією її єдністю різноманітностей і протилежностей, з діялектичним змаганням її відмінних факторів, а з однаковою „штандартизованою“ міркою прикладається до всіх епох і до всіх суспільно-економічних формацій. „Визвольна ідея“, як основний двигун історичного процесу, — це, розуміється, цілком метафізична категорія. Носії цієї ідеї — видатні особи, які, кажучи словами Лаврова, „создали историю, сделавшись силою, двигателями общества“. Таке розуміння історичного процесу (що його часткою є літературний процес) власне нічого не з'ясовує, і знамениті народницькі формулки („боротьба за індивідуальність“, провідна роля героїв, змагання до щастя) з часів клясичних праць Леніна та Плеханова, навіть після

дрібнобуржуазних соціологічних концепцій М. Драгоманова здаються порожніми словесними викрутами.

Правда, теорію „героїв", носіїв „визвольної ідеї" С. Єфремов намагається підперти „робочою гіпотезою" про еволюційну зміну поколінніх, про безперервність культурної традиції на протязі історичного процесу. Отже історіософія С. Єфремова набуває певної конкретности в теорії поколінніх, що на ній доведеться довше зупинитись. Адже ж на теорії поколінніх, наприклад, побудовано періодизацію українського літературного процесу XIX ст., періодизацію, що її відкинули майже всі пізніші історики літератури: розгляд письменницького набутку за десятиліттям, коли тому письменникові випало надрукувати перший твір. Цей поділ на десятиліття, розуміється, не оригінальний у схемі С. Єфремова: у найбільш послідовній формі, за німецькими буржуазними джерелами, його проведено ще в „Истории русской литературы XIX столетия" Н. Енгельгардта: „Нам возразят, быть может, — каже Енгельгардт (т. I, 1902, ст. VIII), — что изложение истории литературы по десятилетиям искусственно. Конечно, некоторые неудобства могут встретиться, но в общем ритм десятилетий положительно наблюдается в литературной эволюции. Мы видим, что поколения называют себя по десятилетиям. „Тридцатые годы", „сороковые годы", „шестидесятые годы" — все это термины с определенным, всем понятным характерным содержанием. Этими терминами сразу определяется известное литературное десятилетие, и в нашем воображении оно рисуется с своеобразным складом умов, покроем мысли и уровнем творчества". Особливої популярности цей принцип поділу на десятиліття набув, як відомо, в працях з історії російської інтеліґенції, збудованих за виразною народницько-ідеалістичною основою, — Іванова-Разумніка (р. 1908 вийшло 2 видання), Овсяніко-Куліковського („Собрание сочинений", т. VII, 1910). З історично-літературних компендіюмів пізнішої доби цей принцип послідовно застосував той же проф. Д. Овсяніко-Куліковський у виданій за його редакцією „Истории русской литературы XIX в.", що побачила світ у роки творення „Історії українського письменства" (1910-1911). Додамо, що саме тоді на Україні популярности зажила брошурка німецького літературознавця Ф. Куммера — „Зміна літературних ґенерацій" (1911), що за теоретичну основу стала запеклій боротьбі двом ідеалістичним таборам буржуазної інтеліґенції — „радянам" і „хатянам" (пор. ще статті М. Євшана — „Боротьба ґенерацій і українська література", „Укр. хата", 1914, № 1; М. Сріблянського „На сучасні теми", „Укр. Хата", 1911, № 2 і його ж передмову до Куммерової брошури з гострою полемікою проти „Ради"). Ще в своїй статті 1917 р. („Вільна Укр. Школа", № 1, ст. 24) я пропонував замінити поділ на десятиліття — „поділом на літературні школи, чи літературні жанри" в межах, очевидно, певної історичної формації.

Але гляньмо уважніше на цю теорію поколінніх у С. Єфремова: її питома вага в методологічній концепції далеко більша за

періодизаційну схему. Треба з'ясувати собі клясовий сенсації „теорії". Отже доведеться нам подати тут кілька тез С. Єфремова в цій справі. Гостро виступаючи проти революційних письменників за їх нахили відштовхуватися від своїх буржуазних попередників, С. Єфремов, напр. повчає (II, 417):

„Батьки" і „діти" — з'явище світове; зміна й боротьба поколіннів — річ неминуча і „за це сердиться не треба", мовляв колись Возний у Котляревського. Отже лиш у тому різниця, як тая боротьба одбувається. В культурних обставинах нове виростає з попереднього, йому стає на плечі, щоб бути вищим; у некультурних народжується тип, що чваньковито й з пихою промовляє: „я сам собі предок" і усилковується стати попередникові коліном у груди, щоб його задушити".

Багато докладніше розвинув він свою теорію мирної „боротьби поколіннів" у брошурі „Серед сміливих людей" (1911). Автор, ідучи за згаданими схемами російських дослідників, аналізує тут „покоління" 40, 60, 70, 80 рр., аналізує надто сумарно, без уваги до соціяльного змісту цих випадкових історичних уривків — десятиліттів. Тільки з 70 рр. С. Єфремов веде історію „розбиття" „єдиного українства": „політично-соціялістична школа Драгоманова, націоналістична Кониського, та найбільш численна була третя — культурно-наукова течія". 80 роки знову об'єднали інтеліґенцію в „свідомому українстві", „вияснивши насамперед національні завдання українського руху", а в 90 рр. це ж саме покоління під неслося до Драгоманівської течії, „принатуривши її тільки відповідно до вимагання часу". Не дасть собі ради Єфремов з XX століттям, але, очевидно, вважає крайні фланги цього покоління — „революційне бунтарство РУП" і „естетично-модерністичний напрям" (? О. Д.) — тільки тимчасові, мовляв, труднощі, тимчасові непорозуміння серед єдиного „українства". Справжньої боротьби, на думку Єфремова, не було не тільки між поколіннями, але навіть у межах самих цих поколіннів:

„Приглядаючись до зазначеної схеми, ми насамперед завважимо, що так звана боротьба поколіннів на Україні зовсім не була боротьбою в звичайному розумінні цього слова, тією боротьбою, що піднімається до гострих форм, коли люди різних поколіннів стають, як то кажуть, на ножі одні проти одних" (ст. 20).

Все закінчується надзвичайно мирно за цією примітивною біологічною теорією, теорією, що відгонить скрайнім і реакційним фаталізмом: одне покоління, вмираючи, передає владу в культурному й політичному житті своєму наступникові, другому поколінню. Батьки — дітям, не більше. „Українська національна культура", зокрема, література, безперервно зростає силами „всіх поколіннів" від Ярослава Мудрого до Єфремова. Ніякої якісної зміни виробничих відносин, ніякої клясової боротьби, ніякої діялектики в ідейних рухах доби. Правда, дехто навіть і за Єфремовськими „ориґінальними" засобами не вкладається в цю схему. Так, зовсім не вкладається в неї Шевченко (Куліш „висловив думки свого покоління": I, 31), не вкладається група галицької соціялістичної інтеліґенції на чолі

з Франком, не вкладається Драгоманов (чомусь „нитка розвитку" тягнеться не через Драгоманова, а через націоналістично-буржуазних „народників" на чолі з улюбленим від С. Єфремова Б. Грінченком), не вкладається ідейно-строката доба на зламі двох століттів, не кажучи вже про революцію 1905 р. і виявлені нею громадські ідеології. „Теорія" не витримує жодної критики, вона не охоплює фактів, наведених у самого Єфремова в його брошурі „З історії громадського життя на Україні" (1909), вона не з'ясовує його власної полемічної боротьби з лівим фронтом „марксистських" видань „Слово" і „Дзвін", з націоналістично-буржуазним гуртком „Української Хати" і націоналістично-поміщицьким „Рідним Краєм".

Звідки повстала ця „теорія поколінь" в аспекті загально-соціологічних поглядів С. Єфремова? Уже в розгорнутому вигляді ми її бачимо в згадуваного тут П. Лаврова, а саме в шостому з його „Исторических писем". Арґументація Лаврова навіть стилістично збігається з Єфремовською:

„Результаты работы мысли одного поколения не остаются для поколения, следующего за ним, в сфере лишь одной мысли. Они обращаются в жизненные привычки, в общественные предания . . . Вообще, часть цивилизации отцов, в форме привычек и преданий, составляет не что иное, как зоологический культурный элемент в жизни потомков и над этою привычною культурою второй формации должна критически работать мысль ново о поколения, чтобы общество не предалось застою, чтобы, в числе унаследованных привычек и преданий, оно разглядело те, которые представляют возможность дальнейшей работы мысли на пути истины, красоты и справедливости, отбросило остальное, как отжившее. и создало новую цивилизацию, как новый строй культуры, оживленный работою мысли".

Цю еволюціоністську думку в різних варіянтах повторювали наступні буржуазні публіцисти й учені, підміняючи клясову боротьбу, як рушійну силу історичного процесу, „боротьбою" поколінь на чолі з „критически мыслящими личностями". Отаке соціологічне джерело цієї „теорії". Нема чого й казати про її скрайню реакційність, про назадництво і просто соціологічне неуцтво її автора: це ясно для всіх, хоч відляски її ми знаходимо в багатьох сучасних літературознавців. Проте, саме на цій „теорії" побудовано й методологічну схему Єфремова.

Отже ця реакційна й збанкротована „теорія поколінь", розуміється, не з'ясовує рушійних сил літературного процесу. Усю діялектику вона зводить до „боротьби з ухилами" в межах „покоління", до моральної чистоти та інших індивідуальних якостей серед „вождів", серед „героїв" руху. Тут власне лежить корінь нерозуміння Єфремовим нових течій у літературі чи суспільстві, тут корінь його ідейної вузькости, яка так невигідно відрізняє його від Драгоманова, Франка, Лесі Українки. С. Єфремов розуміє українське літературне річище тільки як спокійний фарватер, без жодних перепон і стрибків, що тільки таким і може його мислити людина „златої середини" з метафізичною системою мислення. Тільки тепер, після революції і громадянської війни на Україні, після процесу СВУ, який виявив надзвичайну обмеженість і засліплення

проводирів буржуазної інтеліґенції, починаєш розуміти сенс старих жалів талановитого критика-ідеаліста М. Євшана на „старих“: „Хто не визнає їх громадсько-організаційних тез, той перше всього ворог України — ergo декадент. Сила українофільства — як бачимо, держиться доти, доки не впали його догми, піддержувані з покоління в покоління“ („У. Хата“, 1911, № 1, ст. 41). Навіть Л. Рибалка (Юркевич) досить уїдливо писав р. 1913 з приводу людей, які систематично не добачають соціяльних груп у межах одного „покоління“:

„Найтиповніший вираз міщанської (в розумінні буржуазної О. Д.) ідеології становить лібералізм, а основною одзнакою його є те, що в своєму змаганню реформувати суспільне життя він не виходить з клясово-суспільного поділу і має лише ціллю повно та всебічно розвинути і організувати капіталістичне суспільство“ („Дзвін“, № 10, ст. 326).

Але ця реакційна і збанкротована теорія, як ми вже говорили вище, передбачає існування „критически мыслящих личностей“, що й становлять передову творчу „інтеліґенцію“. Як і всі ліберали й народники, С. Єфремов вірить у „позаклясову“ інтеліґенцію, яка, власне своїми ідейними змаганнями і рухає наперед усю „культуру нації“, а за Лавровим і Михайловським—увесь „історичний поступ“. У другому томі своєї „Історії“ (ст. 329) С. Єфремов так і говорить: „цілком вриазно народні інтереси поставлено вже в новішому письменстві під впливом тих демократичних ідей, яких носителькою стала позаклясова інтеліґенція“ . . . А в книзі про Франка (вид. 1926, ст. 18) він дає сентенцію: „треба було понад своєю клясою та її змаганнями стати“. Заперечувати тепер це твердження, що в працях російських народників набуло такої гіперболічної форми (нап., у Іванова-Разумніка),— це значить повторювати численні марксистські арґументи, з Леніна й Плеханова починаючи. Цілком відкидаючи навіть термін „міжклясової“ інтеліґенції, що його визнають деякі марксистські популяризатори, я вважаю, що тезу клясовости дуже легко довести саме на фактах з історії української літератури та українського громадського життя. „Позаклясовість“ руйнували ті факти, що їх на власні очі спостерігав С. Єфремов. Та він обстоював цю позаклясовість скрізь. Це тому, поперше, що він визнавав, як ми говорили вже, тільки головне ідейне річище — українського лібералізму та з'вязаного з ним еволюціоністського „соціялізму“ (у редакції українських есефів). Усе інше трактувалося як скороминуще неукраїнське „попутництво“: мовляв, „усе минеться, одна правда зостанеться“. А, подруге, — „позаклясовість інтеліґенції“ оформляла чи краще — вінчала його теорію безбуржуазности і соціяльної одномасности української нації. Соціяльно одномасна нація тільки й може що виділити „позаклясову“ ідейно-одномасну інтеліґенцію, куди цілком пірнали окремі виходні з інших кляс.

Ця ідея безбуржуазности нації властива, розуміється, не тільки С. Єфремову: вона властива всій українській буржуазній інтеліґенції, зокрема М. Грушевському, вона властива всьому націонал-

демократизму в його українських, білоруських, татарських і всяких інших формаціях. Тезу про безбуржуазність української нації, про її „демократизм“ і т. д. покладено в основу програми українських буржуазних партій, що в процесі пролетарської революції перетворились на передовий загін войовничого фашизму. Отже „безбуржуазність“ раз-у-раз ставала лише за клясове прикриття, за мімікрію, і мав рацію т. Сталін, коли р. 1913 писав: „Стиснута з усіх боків буржуазія пригніченої нації натурально починає рухатися. Вона апелює до „різних низів“ і починає волати про „батьківщину“, „видаючи свою власну справу за справу загально-народню“ (збірн. „Марксизм и национальная проблема“, 1923, ст. 227-228). І справді, ідея „безбуржуазности“ в буржуазного ідеолога Єфремова бринить буквально в усіх його творах. Найвиразніше зформулював він її в брошурі „З громадського життя на Україні“. Тут, на ст. 61, читаємо:

„Як нація самого споду свого, до коріння, мужицька, українська нація може виносити на поверх національного життя свого тільки демократичні елементи, переняті наскрізь ідеєю народолюбства . . . Все, що виходило поза межі такого напряму, тим самим одпадало й од української нації, як усі оті Терещенки, Харитоненки, Ханенки та інші „како-он-ки“, що поривають усякі зв'язки з своїм народом опріч власницьких“.

„Українську націю в головних рисах (? ! О. Д.) можна ідентифікувати з народом“ (64), що „складається переважно з трудящого дрібного селянства-хліборобів“ (58). Як і всі буржуазні народники, Єфремов волає про „народ“, сліпо заперечує там клясову диференціяцію й клясову боротьбу між сільським пролетаріятом і сільською буржуазією; фактично ж у „народі“ він бачить тільки сільського глитая, цю опору українського фашизму. Автор кепкує з української соціял-демократії, яка ніби досить клопоту має з „городським пролетаріятом“, яка ніби „навмисне ухиляється од систематичної роботи серед селянства, приділяючи увагу свою, як це ухвалено на II партійному з'їзді, тільки „сільському пролетаріяту й напівпролетаризованому селянству“.

Таким чином, соціяльна база українського руху, в тодішній концепції С. Єфремова, полягає не в міському пролетаріяті, зрусифікованому і чужому, не в сільському пролетаріяті (наймитах, заробітчанах) і „спролетаризованому селянстві“, не в „командующих классах“, а в трудовому, статечному селянстві. Немає українських поміщиків і бюрократії, немає української буржуазії—це все, мовляв, „шумовиння“ поодпадало від української демократичної („мужицької“) нації. Залишилось недоторкане селянство, що його ніби капіталізм не зачепив. Проте, треба в дужках сказати, економічна ознака цього „трудового“ панівного шару українського населення в Єфремова дуже невиразна. Економічна ознака—„праця“, але яка категорія цієї праці у виробничому процесі, ми цього не знаємо, і автор дає таку гнучку формулу, яка дозволяє до „трудових“ верстов зарахувати не тільки пролетаря, але й капіталіста, навіть зубра-поміщика: „Без праці ми не можемо й уявити собі людини,

і якщо хочете, то без праці в загальному розумінні (? О. Д.) не живуть навіть найбільші дармоїди на світі, бо й вони ставлять собі якусь мету і до неї простують" („З гром. життя", 67[1]). Отже, „беручи за єдину мірку своїх симпатій людську працю, ми, очевидно не можемо виключити з круга їх нікого, хто живе з праці, і через те такий світогляд охопить інтереси і пролетаріята, і трудящого селянства, і трудящої інтеліґенції" (68).

Проте фактично, як ми вже констатували, Єфремівська соціологічна концепція, вірна своїм буржуазно-народницьким джерелам, охоплює тільки „українське трудове село"; в цьому селі Єфремов не бачить, не хоче бачити клясової боротьби, вважаючи цю соціяльну категорію за одномасну, злютовану групу. Здавалося б, після клясичної праці Леніна („Розвиток капіталізму в Росії"), де він надзвичайно яскраво подав ті соціяльні процеси, що панують на селі під впливом товарового господарства і капіталістичного виробництва, зокрема й на Україні, не можна було заплющити очі на разючу дійсність, яка вщент розбиває різні народницькі ілюзії про „безбуржуазність" селянства. С. Єфремов ніби був обізнаний з теоретичною на цю тему літературою, про що й сам він не раз згадує (порівн. ст. 89 і 111 збірки „За рік 1913"). Проте старі народницькі впливи, що відповідали буржуазно-клясовій природі Єфремова, переважили весь величезний арсенал фактів, що їх наводили марксисти, і Єфремов залишився при давній ідеалістичній оцінці українського села. Навіть цікаво, що Єфремов не добачає в селі XX ст. того, що вільно констатували свого часу такі народники, як Гл. Успенський і Салтиков, а згодом не тільки українські „марксисти" з „Дзвону", ба навіть М. Сріблянський з „Української Хати". Так, даючи огляд української літератури за 1910 р., М. Сріблянський подає такі дуже влучні думки про „Fata Morgana" Коцюбинського і Тесленкове „Страчене життя", скеровані безпосередньо проти тодішніх українських народників:

„Мораль" твору („Fata Morgana". О. Д.) занадто невтішна: на селах є власна буржуазія, є свої власні охоронителі, що в своїй соціяльній селянській етиці мають принципи, однакові з принципами капіталу і приватної власности. Цей твір Коцюбинського побиває зуздром ідеали народництва, навіть критичного. ...„Страчене життя"—цікавий коментарій до „Fata Morgana", Коцюбинського. Обидва твори одкривають завісу перед психологією села. Обидва ударяють по народницьких ідеалах, цих дешевих машкарах, надітих на селянські обличчя „кающимися дворянами" і „попівськими синами" („Укр. Хата", 1911, № 3, ст. 170 і 180).

Отже ця думка про клясову одномасність селянства (народники з'ясовували глитаїв, як „хижаків", як тимчасове лихо, але це вже

---

[1]) А втім тут у С. Єфремова величезна плутанина: відкидаючи наявність української буржуазії, він сам же кваліфікує „Демократично-Радикальну партію", як українських кадетів, і передбачає, що вона „перетвориться в звичайну ліберальну партію на українському ґрунті", тобто сам Єфремов ніби кваліфікує д.-р. партію, як партію української буржуазії („З гром. життя, 55). Правда, висновків цих з своїх же власних засновків він не робить, ховаючись, очевидно, за тезу про „позаклясовість" інтеліґенції.

окрема тема досліду), про відсутність товарового господарства і капіталістичних стосунків в українському селі—ця думка була реакційною в устах навіть революційних народників 70 р. В устах буржуазних лібералів 90 рр. вона набула архі-реакційности, що її так геніяльно й чітко викрив Ленін у своїх статтях, скерованих проти народників з „Русского Богатства". „Втративши гарні прикмети старого російського соціяльно-революційного народництва—каже Ленін про цих ліберально-буржуазних народників,—вони цупко вхопилися за одну з його великих помилок—за нерозуміння клясового антагонізму серед селянства" (1,146). І Ленін дає клясову кваліфікацію цій тенденції: „Забувати за солідарністю інтересів усього „народу" проти середньовічних, кріпацько-власницьких установ—про глибокий і непримиренний антагонізм буржуазії та пролетаріяту в середині цього „народу" може тільки буржуа" (1,143).

І от ця реакційна соціологічна теза про „мужицьку націю" лежить в основі таких же реакційних методологічних побудувань і критичних відзивів Єфремова. Це саме „трудове село", ця єдина база українського руху в концепції С. Єфремова, становить і єдину основу української літератури.

„Авдиторія, яку має на увазі українське письменство,—це село. Воно поклало свою ознаку на письменство, дало йому теми, підказало й ту чи іншу форму їм. Хоча б деякі письменники наші й не мали на увазі безпосередньо сільського читача, того величезного моря народнього, але навіть і в такому разі інстинктивно, як соняшник до сонця, оберталися вони все до того ж центру українського життя і письменства—до українського народу, тобто його селянських мас переважно, і на собі та на своїй творчості зазнавали його впливу" („Серед смілив'их людей", ст. 22).

І, засуджуючи модернізм, як „виплод городської культури", як „витвір тих верств нації, що поривали з селом та з його інтересами", Єфремов підходить своїм звичаєм до оцінки цього соціяльно-літературного явища з міркою націоналістично-етичною (а не клясовою):

„На українському ґрунті це значить—порвали і з українським народом, з його письменством, з усіма ознаками його національного життя. І от бачимо цікаву картину: українські модерністи пробують осісти й розростися на тому ґрунті, який наперед зрікається усього українського, пробують вчепитися своїм корінням у ту землю, що не хоче давати їм ніяких поживних соків" (ст. 23).

Вірно констатуючи колосальну вагу села в українській літературі, автор вважає це явище за стабілізоване назавжди, вважає його за своєрідну специфіку саме української літератури. Абстрактний селянин (абстрактний тому, що позбавлений реальних клясових ознак) це ніби об'єкт „національних гордощів" С. Єфремова, як і багатьох інших народників та буржуазних лібералів. С. Єфремов забуває про подібні факти (селянської тематики) в інших літературах, які зростали в однакових соціяльних і політичних умовах, напр., у слов'янських літературах. Найхарактерніша і найближча з них до української—білоруська. Дослідник, що так само не аналізує клясового єства в селянстві, проте виразно констатує про білоруську літературу цієї доби: „основний тон розвиткові біло-

руської літератури дало селянство, і весь рух її відбувався під знаком білоруса мужика" (Л. Клейнборт. Молодая Белоруссия, 22). Можна було б навести характерні приклади з болгарської літератури, яка такого великого впливу зазнала від української літератури.

Проте, саме ця теорія заводить автора на цілком хибні шляхи. Поперше, міркування Єфремова зраджують думку про тематичне, жанрове й стилістичне спрощення української літератури, про підновлення українофільської теорії „простонародности", „провінціялізму", обмеженого провансальства українського літературного процесу. Саме так ще р. 1903 зрозумів С. Єфремова Ів. Франко, категорично проти цього спрощення виступивши („ЛНВ", 1903 т. 21, ст. 115—117), а потім з цими вимогами українських „народників" воювали „хатяни" .Подруге, ця принципова й жорстока „рустикація" української літератури не дозволяє авторові пояснити найважливішого явища української літератури, а саме явища т. зв. „відродження" за доби розгортання промислового капіталу на Україні. Чому до XIX ст. „щиро-народнього" письменства не було, чому „несподівано" появився Котляревський та його послідовники? Справедливо нотує П. Христюк (збірник „Квітка-Основ'яненко", ст. 18), що „С. Єфремов неспроможний виявити правдиві соціяльні клясові причини зародження та розвитку нового, буржуазного українського письменства". У передмові (ст. 11) С. Єфремов так це питання освітлює:

> Не було й гострої та пекучої потреби на щиро-народне письменство поки авав-сцену життя займали вищі „командующие" кляси: свої естетичні й літературні потреби вони раз-у-раз мали змогу задовольняти всякими суроґатами національного письменства. Інше сталося, коли наперед почали виходити народні маси, займаючи історичну аван-сцену: щиро-народне письменство зробилось тепер невідлучною умовою життя народа, заступником і речником насущних потреб та інтересів народа, голосом його совісти, покажчиком його життя".

Справді виходить, що вищі „командующие" кляси—це світські й духовні февдали XI—XVI вв., це козацька старшина XVII—XVIII вв. А малоросійські поміщики й консервативні бюрократи типу Білецького-Носенка, Метлинського й Гулака-Артемовського, а ліберальна буржуазія типу Кониського, Грінченка, Тобілевича—це вже „народні маси", це „заступники і речники насущних потреб та інтересів народа" тільки тому, що вживають народньої мови! Увесь демократизм тут зводиться до формального моменту, і вся соціологія С. Єфремова стоїть на голові. Ця друга формальна відзнака, як і перша „селянська", дозволяє зарахувати всіх письменників до щиро-народнього письменства".

С. Єфремов іде навіть далі: він знову з факту вживання народньої мови творить певну нормативну теорію: „демократизм" і народня мова нерозлучні, ці дві, мовляв, у нашому письменстві найголовніші прикмети (1,34). І в іншому місці своєї „Історії" (II, 327) він розгортає цю думку, створюючи новий загальник, принадний зовні, але позбавлений жадного конкретного змісту:

„Переглянувши українське письменство в його історичному розвитку, ми могли, насамперед, спостерігати цікавий процес—як потроху, помалу, ступінь за ступінем одпадало лушпиння чужих форм, особливо чужої мови, література наша формою (? О. Д.) й змістом усе ближче ставала до народнього життя, тісніше єдналася з ним, ширше його охоплювала і глибше в гущину народніх мас зазирала, аж поки ця народня течія зовсім і цілком опанувала літературні змагання... Можна приняти навіть за аксіому—що тісніше підходило письменство до народу своєю мовою, то ближче воно брало до серця й народнє життя, було живіше духом і більш талановитих сил до себе притягало".

Чи варто знову заперечувати цей загальник, коли протягом усього XIX століття ми маємо досить творів надто реакційних, в інтересах панівних кляс і монархічної російської влади написаних, коли й тепер Маланюки й Бабії пишуть добірною „народньою мовою", висловлюючи свої людозненависні фашистівські думки? Чи варто повторювати блискучі арґументи Леніна й Сталіна (особливо в доповіді на XVI з'їзді партії) про питому вагу мови — (форми) в загальному понятті „національної культури" і про реакційний зміст цього поняття „за панування національної буржуазії"... Ми й згадали про цей загальник тільки тому, що попереднє слово до книги датоване 1923 роком... Так С. Єфремов, логічно розгортаючи свою „народницьку" концепцію, мусів явним надужиттям фактів латати прогалини своєї схеми. Так він з іншого боку підійшов до тієї своєї „провідної ідеї" (третьої з черги), що ми констатували в „робочій" його „філософії української літератури".

VII

Філософія українського літературного процесу безпосередньо, але не цілком логічно (з численними „проривами", суперечностями і надуживанням загально-констатованих фактів) випливає з системи соціологічних поглядів С. Єфремова.

Авторові заважала тут не тільки „путаница понятий в области „методологических соображений", як інкримінує це С. Єфремову один критик 1912 р., але й певні його суто політичні завдання. Щоб „Історія письменства" могла стати аґітаційною книгою в дусі соціяльно-політичних концепцій ліберальної буржуазії (а такою вона дійсно й стала в перших роках революції), треба було всю увагу звернути на ідеологічні висловлювання письменників і буржуазно-публіцистичне трактування літературних фактів.

І перше, з чим ми зустрічаємось, коли аналізуємо конкретні прийоми історично-літературного досліду в книзі С. Єфремова, це майже цілковите занедбання проблем літературного стилю. Єфремов далеко назад пішов від відомих формулювань Плеханова, який вимагає від критика зрозуміти ідею художнього твору і поцінувати його форму, тобто стиль за сучасною термінологією (VI, ст.249). Фріче з сучасних марксистів-літературознавців розвинув цю Плеханівську формулу, яка твердим придбанням увійшла до марксистської естетики. Стиль—„це органічна єдність усіх компонентів, що складають літературний твір чи суму літературних творів; компонентів, так психо-ідеологічних (тематика, образи і т. д.), як

і технологічних (жанрових, язикових і т. п.) або інакше—органічна єдність „форми“ і „змісту“ („Литература и марксизм“ 1928, № 1, ст. 5). Для Єфремова цей єдино-науковий бік питання цілком чужий. Завдання „історично-літературної аналізи“, тобто стильову аналізу художнього твору С. Єфремов цілком іґнорує, коли не рахувати окремі імпресіоністичні зауваження, не пов'язані з загальним контекстом критичної концепції. Органічно вплітати стильові компоненти в ідеологічну систему твору і самого письменника (в його „світогляд“), як речника певної суспільної кляси, С. Єфремов просто не вміє. Розуміти ідеологію також і через стиль, через усю систему художніх прийомів, він не може. Правда, в теоретичних своїх висловлюваннях С. Єфремов мав бажання стежити, як еволюціонували в письменстві „літературні вимагання і щодо змісту і щодо форми“, але практично на стильове оформлення він не звертав уваги. Під свою дослідницьку увагу він бере тільки ту ідеологію, яка виступає, як йому здається, неприховано і безпосередньо, тобто виступає з художніх образів і окремих висловлювань автора. У цьому загальному настановленні „Історії“ її основна риса. Це справді „історія в людській творчості ідей“, як про це не раз з притиском говорить і сам автор. „Тим то історія письменства повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи інший час людськість і виявлялись у письменстві“.

У Єфремова, отже, ми бачимо не історію літератури, тобто не діялектику стильових систем в умовах певної суспільно-економічної формації (стиль, треба підкреслити, як явище клясове, чітко відзначає клясову боротьбу в межах цієї формації), а історію деяких ідейних шукань української інтеліґенції, пропущених крізь призму буржуазного ідеолога, скільки ці шукання, між іншими, пам'ятками, виявились і в фактах літературної творчости. Мало того, автор не дає навіть повної аналізи ідеологічної системи письменника в межах конкретної історичної доби, з її складними соціяльними стосунками, а обмежується етичною оцінкою цієї системи, на підставі свого наївно-реалістичного уявлення про фотографічну тотожність художнього твору об'єктові, на підставі своєї політичної ідеології. Цю оцінку він прикладає до всіх письменників, особливо новішої доби літератури, і в наслідок такої методи С. Єфремов: 1) роздає патенти на ідеологічну благонадійність; 2) шикує всіх письменників в один ряд, кроплючи їх єдиною фарбою, і 3) не дає пояснення багатьом явищам літературної творчости. Візьмім Шевченка. Чи можна уявити собі більш спотворену постать, ніж та, що виглядає на вас з „Історії письменства“ С. Єфремова? Зв'язок з попередньою соціяльно-літературною традицією подано не вірно (ст. 7, 8 т. II); діялектичне розгортання Шевченкового світогляду пояснено цілком абстрактно, без жодної залежности від клясової ідеології поета (с. 15)[1]); Шевченка тлумачено як якогось Давида („герой“!),

[1]) „Світогляд Шевченків шириться, міцнішає, перерстає всякі умовні межі (? О. Д.), і хто зна, де б спинилась була творча сила Шевченкова, якби не спітхала його відома катастрофа 1847 року“.

„що виходить сам-на-сам битися з убійчими обтсавинами околишнього життя й наостанці силою свого духа таки перемагає їх“ (?! О. Д.)[1]); бойову Шевченкову ідеологію, що дає екстракт з соціяльної психології цілої суспільної верстви, знижено до народницької балаканини про „правду“, „щастя людське“ і розсироплено цілком невірною і суб'єктивною інтерпретацією Шевченкового „всепрощення“, „милосердя до ворогів“, „незлобивости“ та інших категорій християнського благочестя. Справжнього Шевченка немає, а Єфремовський Шевченко покірно служить Єфремовській ідеології, Єфремовським суто політичним завданням—препарувати український літературний процес в інтересах своєї буржуазної концепції. Дуже легко цю ж саму думку довести на підставі аналізи Куліша, перед яким С. Єфремов спиняється в цілковитій безпорадності, а також усіх інших об'єктів публіцистичних експериментів С. Єфремова.

Ці свої методологічні прийоми С. Єфремов поділяє з усією історично-культурною школою (і невипадково він з такою повагою ставиться до Пипіна, забуваючи про його ідейні викрути 80—90 рр.), але доводить до цілковитого спотворення методологію цієї школи своєю надто довільною манерою. Як буржуазно-народницький публіцист „Ради“, Єфремов міг би дати своїй книзі старий підзаголовок: „з історії громадського життя“.

Зрозуміло, що Єфремов вживає двох засобів досліду: він або вишукує скрізь у художньому тексті ідеологічні висловлювання автора (ліричні відбіги, лірична поезія, авторизовані репліки дійових осіб), або використовує художні образи в епічних і драматичних утворах українських письменників. Ніякого врахування того, як саме літературний стиль—через клясову природу письменника—може препарувати об'єктивну даність, ви в С. Єфремова не знайдете. Лірику він використовує тільки на те, щоб схарактеризувати світогляд письменника, а через цю характеристику виявити своє власне до письменника ставлення і тим „аґітнути“ читача. Так збудовано розділи про Шевченка, Щоголева, Франка, Олеся та ін. Тільки характеризуючи сучасних радянських поетів, С. Єфремов трохи відходить від цієї манери: більше він місця бере під коментування, під критику, а текст подає як ілюстрацію сучасного „безглуздя“ (крім, розуміється, поетів йому ідеологічно близьких).

Художні образи С. Єфремов розуміє, як про це ми вже говорили, наївно-реалістично, тобто так, ніби вони досить точно копіюють (у реалістичному стильовому пляні) дійсність. Своє загальне розуміння мистецтва, зокрема літератури він конкретизував, своєрідно трактуючи художній образ, це основне поняття теоретичного літературознавства. Єфремов не враховує факту клясового

---

[1]) Кінець-кінцем ця абстракція і загальники призводять до справжнього ідеалістичного туману, на гіперболі зснованому (ст. 19): „ніхто в Росії не завдав таких дужих ударів системі людовладства. На схилі віку свого Шевченко бачив уже й наслідки своєї боротьби“... (підкреслення моє. О. Д.).

сприймання дійсности від письменника. Образ (це поняття в Єфремова обмежується персонажем) у його цілком випадає з художньої системи письменника; образ зовсім не виступає, як явище стилю передусім. Образ абстраґується, в такому абстраґованому вигляді він починає самостійно жити, ідучи на службу ідеологічним завданням буржуазного публіциста. Цей прийом трактування художніх образів дає можливість авторові розмальовувати конкретну історичну дійсність згідно з своєю ідеологією, її так би мовити препарувати в світлі поетичної дійсности письменника-творця. Дослідник ніби зливається з улюбленими художніми образами, яких він ідеалізує, як ідеалізують найдорожчих у світі істот, як ідеалізують славних історичних героїв. Устами ідеологічно споріднених художніх образів П. Мирного, Тобілевича, Франка, Коцюбинського дослідник висловлює найінтимніші свої почуття й виявляє свої погляди, формуючи ідеологію свого читача. І кінець-кінцем, через цей прийом, і виходить так, що С. Єфремов у своїй „Історії" говорить не так про художні твори, як з приводу цих художніх творів: це й є та риса, що її вже не раз констатували.

Цю манеру публіцистичного трактування літератури з російських критиків спопуляризували, як відомо, ще Добролюбов, Пісарев, Скабічевський, Михайловський. Але Добролюбов, Чернишевський, у нас Франко, Горленко і навіть Драгоманов розуміли клясове єство літературних фактів, як образної форми свідомости громадської людини. Чернишевський, наприклад, засуджуючи солодкаве народництво Нікітіна, писав (соч., 11, 350):

„У г. Никитина есть искусство подбирать прекрасные рифмы и составлять звучные стихи, но поэтического таланта в нем незаметно. Незаметно также, по его стихотворениям, простолюдин он или дворянин, купец или помещик, но видно, что он начитался наших поэтов, стихи которых и переделывает в своих пьесах".

От, трактуючи художні образи, С. Єфремов зовсім не враховує того, хто такий автор: „простолюдин он или дворянин, купец или помещик", тобто з погляду якої суспільної кляси деформує матеріяльну дійсність письменник. Ця риса, розуміється, відповідає теоріям про загальний демократизм українського руху, про позаклясовість інтеліґенції, про головне та єдине річище буржуазних ідеологічних шуканнів у минулому. Але вона не відповідає самій природі поетичного образа, і це прекрасно розумів ще Франко, коли писав свої нариси „Із секретів поетичної творчости („ЛНВ", 1899). Тим часом саме таке трактування художнього образа панує в книзі С. Єфремова при розгляді епічних і драматичних творів. Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Франко, Тобілевич, Винниченко, Хвильовий — словом усі письменники реалістичного стилю (чи хоч реальної тематики) дають С. Єфремову багатющий матеріял для ілюстративних міркувань на різні позалітературні теми і для зарані зроблених висновків; тільки перед письменниками-символістами він стає в деякій безпорадності, бо

символічний образ аніяк не надається до наївно-реалістичного трактування. Дослідник перед цими явищами стоїть з великим здивуванням, не знаючи, як саме вкласти їх у систему своїх методологічних прийомів.

„Будущему историку наших общественных отношений, — писав він ще р. 1902, — придется с изумлением и недоумением остановиться перед некоторыми явлениями из области современных художественных направлений. Встречая, напр., умышленное и настойчивое удаление от жизни в произведениях некоторых писателей, подмалевыванье жизненных явлений какими-то нелепыми тонами, погоню за вычурной формой в ущерб содержанию, все эти „ужимки и прыжки" расшатанной мысли, в которых часто не добьешься того, что называется человеческим смыслом,— будущий историк несомненно придет к не особенно лестным заключениям на счет времени, создавшего и выдвинувшего это странное направление, и людей, так или иначе участвовавших в его выработке" („К. Ст.", № 10, ст. 102).

Перегляньте сторінки „Історії", присвячені розглядові творчости Кобринської, Кримського, Кобилянської, Яцкова (і теоретичні сторінки 269-270 тому II) — і ви на власні очі побачите отого заповіданого „историка наших общественных отношений", який „с изумлением и недоумением" став „перед некоторыми явлениями из области современных художественных направлений" [1]).

Художні образи в системі стилю, як ми знаємо, мають далеко глибшу соціяльну вагу. Плеханов дуже стисло це висловив такими словами: „Психологія дієвих осіб тому набуває величезної ваги, що вона є психологія цілих суспільних кляс і що, значить, процеси, які точаться в психіці окремих осіб, відбивають історичний рух". Такого трактовання „ейдології" немає в Єфремова, бо ота друга суб'єктивна ланка в природі художнього образа з його концепції випадає. За групою образів, як взагалі за системою стилю, не стоїть суспільна кляса, що поетовими устами дає в художньому творі своє пізнання людських стосунків. Тепер, після дискусії з переверзіянством у російському літературознавстві, соціяльно-філософську природу художнього образа досить добре з'ясовано, і місце образа в Єфремовській методології наявніше відгонить відсталістю і назадництвом.

З трактуванням образа С. Єфремова тісно пов'язано тему твору, як це ми бачимо у всіх теоретиків, що вийшли з народницького соціологізму (аж до П. Сакуліна включно). І це зрозуміло — адже ж „ейдологія" входить основним компонентом до ширшого поняття тематики. Темі епічного твору Єфремов надає такої ж ваги, як панівному мотиву в ліричній поезії. Для його тема не менш важлива, як ті образи, що виростають у процесі розгор-

---

[1]) Між іншим, H. Boczkowski, вмістивши абстрактно-панегіричну нотатку з приводу „Історії українського письменства" в журналі „Slovansky Prehled" (1912, с. 2 ст. 96), закинув авторові невірне трактування саме поетів-символістів.

тання сюжету з первісної теми (тему я розумію, як художній задум твору, на базі якого розгортається сюжет). Власне, панування в українській літературі селянської тематики дає можливість С. Єфремову твердити про quasi-демократизм літературного процесу і всього українського руху XIX-XX в. в.

„Велика муза Шевченка, — пише С. Єфремов, — очевидячки переросла тогочасні літературні вимагання; груба, кажучи фіґурально, свитка й неваксовані чоботи геніяльного мужика з мужицькою мовою й мужицькими інтересами в основі своєї поезії, були занадто кричущим дисонансом до тієї салонової атмосфери, якою перенялась була російська література на початку лютої Миколаївської реакції... І духом своїм, і формою, і, нарешті, самою мовою поезія Шевченка була занадто, як на свій час, радикальною, і справедливо могло оцінити її тільки дальше покоління росіян, діячі тієї літератури, яку вже всю „заполнил и провонял мужик", як згорда говорили потім епігони старого аристократизму" (II, 34).

А Квітку, цього типового письменника-поміщика, навіть не ліберала, С. Єфремов іменує „народолюбним, гуманним, демократичним", єдиним на ввесь світ, тільки тому, що „з Основ'яненком (а чому не з Котляревським? О. Д.) у світову літературу вступив мужик — та потріпувана і зганьблена маса простолюддя, що незабаром займе своє місце в письменстві на покуті й зовсім змінить його колись салонове обличчя" (I, 413; у першому виданні цього абзацу немає). „Мужик Григоровича й Турґенєва з'явивсь пізніше" — не забуває додати автор.

Розберімось у цих думках, що так акцентують тематичний бік української літератури. Ваги тематики, розуміється, відкидати не можна. Має рацію В. Фріче, коли говорить: „кожна економічна й громадська формація вносить у мистецтво свою специфічну, її структурою та ідеологією зумовлену тему, як панівну" („Проблемы искусствоведения", 77). Але вже Чернишевський у російській критиці, а в нашій Драгоманов підмітили фалшивість і надуманість народницької тематики. Важно не тільки формально взяти тему про мужика, а фактично її зматеріялізувати в певній стильовій системі, давши клясове ідеологічне настановлення. Адже ж тема тісно пов'язана з ідеологією твору. Ставити в один рядок Квітку й Шевченка тільки тому, що вони обидва користувались змужицької тематики (при тому українську творчість Квітки тенденційно відривається від російської на українські теми) — це ознака саме такого механістичного способу мислення, це невміння зазирнути в суть формально-подібних явищ і відшукати соціологічний їм еквівалент. Смішно тепер твердити про те, що мужики Котляревського, Квітки, Шевченка, Стороженка, Марка Вовчка, Франка, Мирного, Леонтовича, Кримського, Винниченка, Сенченка, Косинки, Головка однакові. А фактично ж це твердиться, коли мужицька тематика береться як найголовніша ознака демократизму української літератури, не в залежності від того, хто стильово оформляє: „простолюдин или дворянин, купец или помещик".

Пригадується з цього приводу терпкі слова Чернишевського, цього тверезого критика-матеріяліста. Чернишевський уїдливо кеп-

кує з фалшивого народництва. Я процитую в оригіналі його слова, сказані про сен-сімоністів (соч., VI, ст. 150):

„Сен-симонисты разыгрывали в лицах идиллию г-жи Дезульер. Это были светские люди, хотевшие не терять своего щегольства, накидывая на себя мужичество. Они напоминают нам знаменитый золотой лапоть, лежащий, как говорят, на рабочем столе одного из наших миллионеров, разыгрывающего роль русского мужичка, напоминают фантастические бархатные костюмы, в которых щеголяют некоторые наши поклонники народности, имеющие с нашим народом гораздо меньше общего, нежели всякий француз или немец".

А ще р. 1855, коли народницький мужик не появлявся в російській літературі, а настала мода на мужика „поміщицького", тобто на оповідання з мужицькою тематикою, але з примиренською, ліберально-поміщицькою, абстрактно-гуманною тенденцією (Григоровича, Пісемського, Даля), Чернишевський глузував з цих „демократів і зовсім не зважав на „революційність" теми[1]). Навіть народницький мужик — це зовсім не є мужик реальний, бо його трактування пройшло через свідомість ідеалізатора-інтеліґента. Це помітив навіть Гл. Успенський, кажучи про ці часи: „Появилось какое-то слащавое, чтобы не сказать слюнявое, отношение к народу. Можно даже сказать, что литература стала строить народу глазки". Між інш., це чудово розумів Шевченко. До свого Журналу (Акад. вид., 110) він записує: „Прийдя на квартиру, я на сон грядущий прочитал „Рассказ маркера" граф. Толстого. Поддельная простота этого рассказа слишком очевидна". А „Записки Маркера", як вірно зауважує дослідник (Ейхенбаум, Толстой, 1, ст. 155), „написані в імені певного оповідача, за зразком численних тоді оповідань з „народнього побуту (в тому числі — Пісемського").

Отже „творча метода" в досліді Єфремова така: тема твору, плюс художній образ, плюс ремарки й висловлювання письменника, тобто аналіза „психоідеологічних компонентів стилю", і звідси до характеристики ідейних стосунків, з одного боку, і до характеристики авторової ідеології, з другого. Зрозуміло, що дослідник дуже любить давати так званий ідейно-психологічний портрет письменника, характеризуючи не систему його стильових компонентів, змістових і формальних, а суму його ідей, препаровану в дусі псевдо-народницького буржуазного „тенізму". З кожним письменником Єфремов заходить у дискусію, даючи йому свій „остаточний" присуд — коли він силою обставин уже мертвий, — і намагаючись його переконати в помилковості його ідейної позиції, якщо він ще не позбавився можливости слухати. С. Єфремов у цьому „портреті" дає свою інтерпретацію письменника схарактеризованими в попередньому викладі засобами, з суто-суб'єктивних засад виходячи; він намагається відтворити живу постать, але трактує її однобічно, пристосовуючи до власної психо-

[1]) Я маю на увазі його дотепну рецензію на „Новые повести" (соч. 1, 337-343), де він дав пародію на такі „народні оповідання". „Борінька", автор такого оповідання своєю тематикою, формально мужицькою, девуалює реакційний соціяльний сенс такої продукції.

ідеології. Зрештою, кінцева мета Єфремовських дослідів — дати оце суто-психологічне, навіть вульґарно-сенсуалістичне трактування літературних і позалітературних фактів. Соціологізму навіть буржуазного, навіть суб'єктивного, тут ми часто зовсім не знайдемо, і всі його монографії аж рябіють від таких психологічних категорій (напр., Коцюбинський: „Життя М. Коцюбинського"; „Дорогою шукання"; „На вершинах творчости"). І характерно, що портрети письменників, ідеологічно близьких Єфремову (Кониський, Грінченко, Тобілевич, Доманицький, П. Мирний) далеко краще вдаються. аніж письменників йому чужи (як Коцюбинський, Марко-Вовчок, Винниченко, напр.). Кінець-кінцем, як це ми довели вище, здебільша виходять спотворені обличчя письменників, і головне — дуже подібні одне до одного, всі разом подібні до свого тенденційного інтерпретатора С. Єфремова.

Ідейно-психологічний портрет письменника — це основна ланка в методології С. Єфремова. Вся його „Історія письменства" — це власне сума таких от „портретів", таких от ідейно-публіцистичних характеристик на підставі літературного й позалітературного матеріялу. Розуміється, з цього позалітературного матеріялу С. Єфремов з великою охотою використовує біографію письменника. Я не належу до тих, хто (великою мірою під впливом переверзіянських концепцій) цілком відкидає потребу — не тільки використати біографію, ба навіть обізнатися з нею Я вважаю що біографічні факти становлять один з допомічних, службових шляхів для пізнання й оцінки літературного стилю, вони допомагають нам виявити соціологічний еквівалент художньої творчости. Особливо корисна є біографія тоді, коли її розуміють у пляні суспільної біографії, в світлі клясового оточення письменника. Без конкретної історичної доби з її економічними й соціяльними рельєфами, без клясового оточення письменника й фактів з його індивідуального життя (оті „единичные причины" історичного процесу) синтетичні висновки раз-у-раз будуть парадоксальні й навіть метафізичні. Ця теза цілком випливає з марксистської науки про ролю особи в історичному процесі. Це так. Проте С Єфремов біографію уводить у загальну концепцію своєї методології, індивідуальною біографією, препарованою в дусі теорії „героїв" і „юрби", підміняючи законні екскурси в бік клясової психоїдеології письменникової верстви й самого письменника. В „Історії укр. письменства" (крім хіба „короткої" її редакції) біографізм не фіґурує помітним компонентом, але він виразно розвинувся в своєрідному монографічному жанрі „критично-біографічних нарисів", про що вже писав В. Бойко.

Ідеологізм книги С. Єфремова виключає або майже виключає той арсенал методологічної зброї, якою довго розмахували епігони історично-порівняльної школи, у Росії Олександра Веселовського, на Україні — Драгоманова. І справді, в „Історії" ми майже не знайдемо екскурсів у бік порівняльного літературознавства. Кінець-кінцем, це було навіть логічно, це відповідало

загальній методологічній концепції С. Єфремова. Якщо українська література par exellence „мужицька“, демократична, якщо вона виросла з надрів „народнього духа“ чи нації подвижництвом її героїчних проводирів, то що вона може мати спільного з літературами „панського“ суспільства? Які тут можуть бути „літературні впливи“? Але згодом, під тиском формалістичного оточення київських літературознавців, ці погляди Єфремова почали мінятися, і вже в останній редакції своєї „Історії“ автор уводить абзаци, де накреслює впливи літературної традиції, а в своїх монографіях про Нечуя-Левицького, П. Мирного, Коцюбинського присвячує окремі сторінки проблемі впливів. Проте ці сторінки так і залишились досить випадковими, механічно-приточеними до основного пляну книги.

Нанизуючи досить механічно українських письменників на нитку прагматичного викладу, С. Єфремов намагається якось намацати причиновий ряд, але це йому безперечно не вдається в скороченій, середній і поширеній редакціях. Літературні факти, підпорядковані метафізиці „визвольних ідей“, не мають певної схематизації. Особливо це помітно на тих розділах, що їх утворює Єфремов у межах єдиного літературного процесу. Періоди ці, як відомо, такі: 1) доба національно-державної самостійности до з'єднання з Литвою і Польщею (кінець (XIV в.); 2) доба національно-державної залеглости, але з повсякчасними спробами вернути втрачену волю (до кінця XVIII в.) і 3) доба національного відродження. Розуміється, доба диктатури пролетаріяту, яку з скаженою люттю зустрів Єфремов, зовсім на вклалася в ліжко „національного відродження“. „Нові форми стосунків“ були глибоко ворожі буржуазному ідеологові, і він їх виводить... „поза історією“. Ось читайте: „Вони, певна річ, лежать ще поза історією і хіба аж згодом дадуть убгати себе в якісь більш-менш об'єктивні рамці“ (II, 337). Давши в розділі XVI „філософію літературного процесу“ всієї попередньої доби, Єфремов розділ „додатковий“ ставить „поза історією“, поза своєю схемою. І справді: хоч як він спотворений у праці вченого-фашиста, а все ж до „державницько-націоналістичної“ періодизації не надається. (пор. ст. Ів. Кириленка про періодизацію: „Літ. й Мист.“, 1930 р. № 14).

Ця схема панує взагалі в ідеологів буржуазної науки, напр., у книгах акад. М. Грушевського та акад. М. Возняка; ця схема має виразний клясовий сенс і дуже „пасує“ до буржуазної ідеї безбуржуазности української нації, до ідеї „національного відродження“ силою буржуазної інтеліґенції. Політичний її еквівалент—змагання до буржуазної держави (шляхом різних „угод“), а за диктатури пролетаріяту—до реставрації капіталістичного ладу в „національно-державних формах“. Зайвим тепер було б доводити всю ненауковість цієї періодизаційної схеми в аспекті діялектичного матеріялізму. Я скажу тільки кілька слів про „нове українське письменство“. Єфремов датує його початок 1798 роком, роком видання „Енеїди“, тим самим відриваючи літературні факти від характерних для країни суспільно-економічних процесів. Цікаво, що такий погляд на „ре-

267676

волюційну“ ролю Котляревського („батька українського письменства“) поширився в буржуазно-народницьких колах переважно в кінці XIX ст., під час боротьби за пам'ятник Котляревському в Полтаві. У 60 р. р. за такого визнаного „батька“ і вождя нового письменства вважали Шевченка. Ця буржуазно-ідеалістична схема справила свій частковий вплив на інших істориків літератури (і автора цієї статті в цьому числі), і тільки Корякові належить честь звільнення від цієї антимарксистської схеми.

У межах цієї схеми в Єфремова панують „ґенерації“ і „десятиліття“, про які ми вже говорили. Десятиліття, що покриває письменників за ознакою першого друкованого твору, нічого не з'ясовують, та й покоління не вкладуються в десятиліття, бо в межах покоління відбувається, навіть за прихованими фактами С. Єфремова, гостра соціяльна боротьба. Десятиліття не дають поняття літературного стилю, і вся книга зовсім не орієнтує читача, чому саме міняються літературні стилі і на чому базується літературна діялектика. Біологічне пояснення літературного процесу (зміна поколінів) не рятує справи, як не рятує справи теорія суб'єктивних шуканів нового, що інколи дають гарні наслідки (Коцюбинський), а інколи чомусь цілком себе дискредитують (модерністи). Суб'єктивні фактори літературного процесу, що їх висував С. Єфремов не спроможні з'ясувати найтиповіших явищ української літератури. Письменники українські стоять, як лаврські „чуперадла“ в близьких і дальніх печерах: цілком окремо, ізольовано один від одного, без живущого соціяльного середовища. Через те дослідник і зупиняється з великим „здивуванням“ перед деякими літературними явищами, через те він і не дає будь-якої діялектики літературного процесу. Письменники — ніби ляльки, що ними перекидається С. Єфремов, але ці ляльки зв'язані суворою дисципліною: вони, мертві й живі, повинні служити тим провідним ідеям, що поклав їхній суворий господар в основу своєї „Історії українського письменства“.

VIII.

У своєму розгляді методологічної концепції С. Єфремова ми ввесь час мали на увазі лише „Історію українського письменства“, тільки в окремих випадках цитуючи інші праці дослідника. Ми твердо пам'ятали, що розглядові монографій С. Єфремова на сторінках „Літературного Архіву“ за пляном приділено низку спеціяльних статтів і таким чином, у наслідок такої гуртової аналізи всього Єфремовського набутку, читач складе собі певне уявлення про методологію С. Єфремова в її теорії і практиці.

Діяльність С. Єфремова, розуміється, треба розглядати в умовах нової формації імперіялізму з її характерними виробничими відносинами, з її клясовою боротьбою, з її суспільними ідеологіями. Єфремов свою ідеологію веде, з одного боку, від Лаврова-Михайловського, а з другого—від Драгоманова. Але і в тому і в тому джерелі він засвоїв лише право-ліберальні, лише одверто-буржуазні

риси. 90 роки в розвиткові народницької ідеології — то роки її ідейної деґрадації, роки її буржуазного переродження, як то блискуче довів Ленін. „Як справжні ідеологи міщанства, вони (народники О. Д.) хочуть не знищення експлуатації, а зм'якшення її, хочуть не боротьби, а угоди“... писав Ленін (І, 138); тому висновок: „з гуманно-ліберальних адміністраторів „Р. Богатства“ визирає чистокровний буржуа, ледве тільки справа доходить до якихось практичних питань“ (ст. 141). Ліберально-буржуазна стихія Драгоманова пори „Вольного Слова“ збільшує цей вплив, і „чистокровний буржуа“ визирає з Єфремова вже в перших часах його літературно-публіцистичної і політичної діяльности. Українська буржуазія в добу імперіялізму та пролетарських революцій маневрувала, еволюціонувала, і з нею разом маневрував та еволюціонував Єфремов, дійшовши, нарешті, свого логічного кінця в фашизмі. Я вважаю, що варто навіть переглянути питання про термінологію: чи можна звати „народником“ людину, що ніколи не сходила з буржуазно-націоналістичних позицій? Цю „традицію“, очевидно, треба рішуче знищити, скільки ми проводимо клясову ріжницю між дрібною буржуазією та ліберальною буржуазією; проте це тема для спеціяльної статті. В усякому разі буржуазний націонал-демократизм навряд чи можна іменувати „народництвом“, хоч він і любить спекулювати „народом“ і „народніми інтересами“.

Розуміється, реакційна ідеологія Єфремова тільки й могла дати реакційну методологію. Такою методологія Єфремова й була — з статтів „Киевской Старины“ до „Панаса Мирного“ та „Історії українського письменства“ всіх редакцій. Фактична сторона монографічних розвідок цілком пірнала й зникала в ідеологічній препарації, в методологічному перекрученні, і всі розвідки Єфремова тягли читача й дослідника в хибний від наукової істини бік. Повторюючи перейдені етапи російської ліберально-буржуазної науки, концепція Єфремева призводила, як ми це намагалися довести, до викривлення і навіть спотворення українського літературного процесу. Але це явище не тільки українського маштабу.

Націонал-демократизм не обмежується тільки Україною, що доводять факти подібного ж клясового порядку в сусідніх республіках. Особливо це характерно для Білорусі, де нещодавно викрито нацменівську контрреволюційну організацію, яка ідеологічно дублювала український фашизм СВУ й була навіть організаційно з СВУ зв'язана (пор. статті Є. Гірчака „Націонал-демократизм в білоруській художній літературі“, „Літ. Ґазета“, 1930, № 2, і Секерської та ін. „Белорусский национал-демократизм на идеологическом фронте БССР“, „Правда“, 1930, № 357). Коли ви візьмете книгу Максіма Гарецького — „Гісторыя беларускае літературы“ (у мене видання четверте 1926 р.), то й побачите, що між Єфремовим і Гарецьким існує зворушлива ідеологічна спорідненість. Характеризуючи, напр., „добу“ (ідеалістична схема Гарецького) газети „Наша Ніва“, автор пише: „Нацыянальна—адрадженцкі характар нашаніускай творчасьці выяуляецца у ідэалі-

зацыі культурна-нацыянальнага беларускага адраджэньня, у заусёднай гарачай агітацыі на яго карысьць, у формальна скрытай, але па сутнасьці досыць выразнай пропагандзе політычнай незалежнасьці Беларусі, у вялікай любові да Беларусі, да яё прыроды і культуры, у любові да беларускай мовы і творчасьці, у романтычным захапленьні мінуушчынай беларускае культуры і г. д." (ст. 170). Єфремовську концепцію ми легко знайдемо в книзі Клейнборта „Молодая Белоруссия" і багатьох інших виданнях з галузі білоруського літературознавства.

І має рацію Є. Гірчак, коли пише в своїй статті: „Наука білоруського націонал-демократизму має не лише місцеве білоруське значення. Такі впливи та прояви націонал-демократизму в художній літературі, як івченківщина (СВУ), хвильовізм, „Кзилкаям" (Узбекістан), „Джидитян" (Татарія) і т. д. — відомі всім". В Азербейджані, напр., точиться так само боротьба марксистського літературознавства з буржуазним, як про це розповідає Алі-Назім у статті „Против пантуркизма и кемализма в тюркском литературоведении" („Литература и искуство", 1930, №№ 2 і 3-4). Характеризуючи одного з буржуазних літературознавців Кепрюлю-Заде, Алі-Назім пише: „В своей „Истории турецкой литературы" Кепрюлю-Заде идет дальше. В своем анализе исторических факторов Кепрюлю-Заде обосновывает свое положение о том, что „литература каждой нации есть самое верное зеркало национальной жизни и национального духа" и задача историка литературы в том и заключается, чтобы в истории литературы вскрыть историю развития национального разума" (№ 2, ст. 100). Чим не тюркський Єфремов?

Отже спільні соціяльно-економічні причини кінець-кінцем дають і споріднені надбудовні явища; капіталістичні елементи в Союзі відновлюють свої буржуазні теорії, що тяжіють, політичною мовою висловлюючись, до реставрації капіталістичних стосунків у країні пролетарської диктатури. Ось чому ми повинні посилити боротьбу з рештками націонал-демократизму в українському літературознавстві, піднісши цю боротьбу на потрібну теоретичну височінь. Ця боротьба виявить і здемаскує справжніх клясових ворогів пролетаріяту серед літературознавців і стимулює здорову радянську частину дослідників у вогні жорстокої самокритики засудити свої помилки й твердо стати на ленінський шлях діялектичного матеріялізму в дослідчій роботі. Аджеж часто підносять питання про „школу Єфремова" в українському літературознавстві. На перший погляд здається, ніби такої методологічної школи немає, тобто немає дослідників, що їх можна вважати за прихильників концепції Лаврова, Михайловського, Єфремова. Але це тільки на перший погляд. Аджеж в основі методологічної концепції Єфремова, як ми це не раз твердили вище, лежить буржуазний націонал-демократизм. В ідеології Єфремова треба шукати коріння його школи, як в ідеології М. Грушевського треба шукати генези його історіографії. І от націонал-демократизм, через Єфремова й поза ним,

позначився в багатьох літературознавців, старших і навіть молодших. Схема періодизації українського літературного процесу, рушійні сили історії, роля особи й „покоління“, письменник і оточення, загальний „демократизм“ „мужицької нації“, ідеалістичні формули в оцінці найголовніших письменників XIX-XX вв. — всі ці специфічні Єфремовські тези фігурують тією чи тією мірою в багатьох сучасних дослідників, про що вони інколи навіть не підозрюють; завдання найближчого часу — викрити ці риси єфремовського націонал-демократизму в сучасних літературознавців, подавши його клясово-політичний еквівалент.

Порядком самокритики мушу констатувати і в себе вплив окремих Єфремовських формулювань, особливо в давніх роботах. Поставившись одразу ж критично до основних тез Єфремовської методології (і в рецензіях і в теоретичних висловлюваннях, і в практиці своїх шкільних підручників), я проте не став одразу на ґрунт марксистсько-ленінської методології в літературознавстві. Мій „марксизм“ був теоретично плутаний, еклектичний і легко сходив на рейки дрібнобуржуазного соціологізму. Партійности в літературознавстві я, розуміється, не додержував, і такий от еклектизм не врятував від впливу Єфремовських концепцій. Вважаючи, що таке самокритичне викриття своїх власних помилок повинно стати за тему окремої статті (а може й громадського обговорення), я тут вкажу тільки деякі риси єфремовської буржуазної методології в своїх роботах: 1) недооцінка клясової боротьби, як єдиної рушійної сили історичного процесу, і зменшення ролі „вищих кляс“, зокрема, буржуазії, в українській літературній творчості, 2) ідеалістичне тлумачення таких явищ, як „національне відродження“, особливе підкреслення національного моменту; 3) буржуазно-ідеалістичне тлумачення „визвольности“ літературного процесу (особливо в 1 виданні „Підручника“ 1;924); 4) розрив між „базою“ й „надбудовою“, особливо в підручниках; 5) цілком невірні і навіть шкідливі з клясового боку характеристики радянських письменників; 6) безпосереднє запозичення Єфремовських загальників у розділах про Нечуя-Левицького, Грінченка, Франка, Коцюбинського, Самійленка (в окремій статті про його) тощо. Ці та інші свої методологічні „прориви“ в минулій своїй роботі я маю викрити й усвідомити, щоб далі конкретною дослідчою роботою стати твердо на ґрунт діялектичного матеріялізму. Аджеж, крім єфремовщини, я в своїх працях помічаю й елементи інших буржуазно-методологічних систем, що від них я протягом останніх років поступово відходив. Цим же шляхом самокритики повинні піти (і вже йдуть) інші літературознавці старшої ґенерації, хто щиро схоче і хто зможе засвоїти ідеологію революційного пролетаріяту і — разом з ідеологією — ленінську літературну науку.

Розуміється, після праць С. Єфремова український літературний процес потребує ґрунтовної ревізії. Ця ревізія, щоб дати найплідніші наслідки, повинна йти під знаком марксистського літературознавства. І ця ревізія вже йде, вона відбувається на наших очах,

і надалі, коли до українського літературознавства вліллються молоді кадри дослідників, темп цієї ревізії ще збільшиться. Найбільшій ревізії, безумовно, вже підпала „Історія українського письменства“. Від її методологичних побудувань і узагальнень уже нічого не лишилось. А теперішні видання клясиків XIX століття, численні монографії й розвідки найближчими роками дадуть багатющий матеріял для глибших узагальнень. Ідеологічна роля „Історії українського письменства“ С. Єфремова також відшуміла, як відшуміло на Радянській Україні волею пролетаріяту те клясове прошарування — націоналістична буржуазія, — що його психоідеологія гармонувала з ідейним настановленням книги. Процес СВУ наочно викрив і політичний зміст тієї концепції, яка методологічно виступає в творах С. Єфремова. А методологію цю марксистська наука засудила остаточно і назавжди, тим самим перегорнувши помітну сторінку в історії буржуазної критики та літературознавства.

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖ. БІБЛІОТЕКА

ДВОУ УПП. 7 Друкарня ім. Фрунзе. Укрголовліт 10863. Зам. 1304. Прим. 100.